

П Р И К А З И

Василије Крестић, *Изабрана дела*, томови 1–15, Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад 2021.

Изабрана дела академика Василија Крестића, у 15 томова и на преко 7.000 страница, представљају капиталан подухват – на једном месту је обједињен најзначајнији део опуса професора Крестића који више од шест деценија научно истражује сложене прилике српског народа на тлу данашње Хрватске и јужноугарских области у последњој фази власти Хабзбурговаца.

Радови у оквиру едиције *Изабрана дела* припадају групи често цитираних дела без чијег коришћења научно проучавање историје Срба у Угарској и Хрватској 19. и почетка 20. века тешко може да се замисли. Академик Василије Крестић се у проучавању историје пречанских Срба надовезао на старије генерације историчара, али је отварао, а и данас отвара, потпуно нова истраживачка поља, теме, научне проблеме. Вишедеценијски рад на прикупљању, истраживању и тумачењу архивске грађе у готово свим архивима на простору бивше Југославије као и многобројним установама у иностранству, са посебним фокусом на неисцрпне ризнице бечких и будимпештанских архива, представља чврсту подлогу за Крестићева историографска достигнућа, од којих многа, можемо слободно да тврдимо, представљају праве пионирске подухвате.

Научни радови који чине *Изабрана дела* излазили су од 1969. године до практично данашњег времена и пружају целовит увид у сваки аспект историје српског народа на простору Угарске и Хрватске. Осим политичких догађаја и њиховог тумачења, академик Крестић је у свој богат историографски опус укомпоновао и анализе економских, културних, демографских, општдруштвених процеса који су обликовали трновит пут пречанских Срба у ери формирања националног покрета, коначног распада феудалног друштва, индустријализације и урбанизације те потпуног преобликовања друштвено-политичких система. У посебном фокусу аутора је, при томе, увек била сложена проблематика идентитетске слојевитости и распршености српског народа. Нашавши се на незахвалној раскрсници на којој су се сукобљавали интереси политичких центара моћи у Монархији 19. века, Срби су често били у дисфункционалном раскораку

бирајући између лојалности владару, привржености земаљским властима, подршке новим политичким покретима, али и сталешке солидарности. Српски национални корпус у Монархији, раштркан у више политичких ентитета и разуђен, друштвено и културно разједињен, због тога није умео да на свеобухватан и у пракси применљив начин дефинише своје колективне интересе и брани их пред све већим изазовима.

Академик Василије Крестић је у својим делима апострофирао не само опасност по српско национално биће у Монархији која је долазила са јачањем асимилационих процеса у 19. веку, већ и ону која се појавила као саставни део тзв. интеграционих тенденција. Мађаризација и похрваћивање су процеси којима су Срби у Угарској и припадајућим круновинама Хрватској и Славонији били изложени дужи временски период, али су у 19. веку они попримили другачији, знатно насилнији и систематичан карактер. Илирски покрет као и нова, пре свега политичка мисао о заједништву Јужних Словена, њиховом истоветном пореклу, култури, језику и потреби уједињења која је почела да се шири у 19. веку, подвргнути су детаљној критичкој анализи академика Крестића, који је код многих врлих заговорника ових идеја разоткривао њихову неискреност и скривене намере, усмерене против есенције српског националног бића. Питање односа између Срба и Хрвата, једне од главних, ако не и главне проблематике која је у центру пажње његовог научног и истраживачког рада, обрадио је на највишем методолошком и аналитичком нивоу, откривајући тако непознате процесне фрагменте, повезнице и утицаје који су обелоданили сасвим другачију структуру односа од оне коју је промовисао превладавајући наратив. Академик Крестић је свим својим делима, осим богате фактографије, професионалног научног апарата, квалитетног и пријемчивог језика, подарио и својеврсни дух, главну нит, идеју водиљу која од мноштва појединачних чињеница, резултата и закључака ствара оно што се зове обједињеним делом, заокруженом целином, односно синтезом.

Управо синтезе, односно синтетички монографски радови представљају доминантан део издања *Избраних дела*. Није на одмет да се подсетимо на најзначајније идеје, закључке и опште карактеристике ових капиталних дела српске историографије. Првих пет томова *Избраних дела* представљају монографије аутора које су почеле да излазе пре више од пола века. Први том едиције, књига *Хрватско-угарска нагодба 1868. године* (559 стр.), изашла је први пут 1969. године у издању Српске академије наука и уметности и представља ауторову допуњену докторску дисертацију и монографски првенац. Уводну реч целокупној едицији написала је проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ („Василије

Ђ. Крестић: живот посвећен борби за стицање научног знања, за слободу научне мисли и право на патриотизам“, стр. I–XXVIII). Уводна реч представља како опис саме едиције тако и биографски приказ ауторове научне каријере с аспекта ширих, друштвено-политичких збивања на нашим просторима у протеклих пола века. Професор Мира Радојевић тако читаоце упознаје са животним путем академика Крестића, од банатске Ђале, где је рођен, све до данашњег времена и рада у Српској академији наука и уметности. Осим базичне фактографије о образовању и стеченим научним и академским звањима, у фокусу излагања ауторке јесте пре свега процес формирања научних и политичких ставова академика Крестића у турбулентним временима и на ветрометини идеолошко-политичких размирица у ери социјализма и распада југословенске државе. Ауторка при томе истиче Крестићеву доследност и истрајност у примени објективног метода и истицању истинитих, веродостојних резултата који су понекад били у суштој супротности са превладавајућим наративом, али и политичким доктринама у време једнопартијског система и идеологије југословенског јединства. Бавећи се историјом пречанских Срба, пре свега оних са подручја данашње Хрватске и Славоније, професор Крестић је нарушио и својеврсни, неформални монопол на теме према „републичком“ кључу по којем би за те области биле надлежне искључиво научне установе у Загребу и другим градовима у СР Хрватској. И сама докторска дисертација, потоња књига, не само да се бавила „хрватском темом“, већ је академик Крестић проблематику сагледао у много ширем контексту, временском, просторном и политичком. *Хрватско-угарска нагодба 1868. године* није само књига о нагодби као догађају, већ о историји Хабзбуршке монархије у другој половини 19. века, политичким односима њених центара моћи као и са суседним државама. Саму нагодбу академик Крестић види као материјализацију много ранијих аспирација хрватских елита и као својеврсно историјско раскршће у хрватској историји које је означило почетак нове епохе политичког развоја.

Према хронолошком реду првог публикавања поређани су и наредни томови који уједно чине и најпознатија дела академика Крестића. Други том, *Историја српске штампе у Угарској (1791–1914)* (671 стр.), први пут објављен 1980. године, представља обиман и свеобухватан преглед настанка и деловања српске штампе на тлу Угарске која је имала огроман значај по очување идентитета и развој модерног политичког дискурса међу Србима у Монархији 19. века. Трећи том, *Историја Срба у Хрватској и Славонији: 1848–1914* (670 стр.) и данас представља најсвеобухватнију синтезу историје Срба у Хрватској и Славонији у другој половини 19. века све до распада Монархије. Стандардно и за све проучаваоце историје

пречанских Срба неизоставно дело, објављено је први пут 1991. године у тренутку распада заједничке југословенске државе и ескалације сукоба између Срба и Хрвата. Аутор је осим опширног прегледа привредних, културних, верских и политичких прилика унутар саме српске заједнице, највећу пажњу посветио проблему односа са Хрватима као народом те са елитама и властима у Загребу. Академик Крестић се фокусирао на проблем континуиране негације права па и самог постојања српског народа у Хрватској и Славонији од стране хрватских елита, што је било последица развоја хрватске националне идеологије, засноване на концепту хрватског политичког народа који би обухватао све становнике круновине, без обзира на порекло, веру или сопствену перцепцију о идентитету. Основни проблем Срба у Хрватској, поготово након укидања Војне крајине и после Хрватско-угарске нагодбе је била борба за опстанак идентитета, права на коришћење језика, ћирилице па и сопственог народног имена. Четврти том, *Геноцидом до велике Хрватске* (167 стр.), први пут као књига објављен 1998, специфичан је због тога што у овом случају академик Крестић излази ван уобичајеног хронолошког оквира својих истраживања, али не и тематског. У настојању да понуди рационалан и научни одговор на питање узрока усташких зверстава над Србима у Другом светском рату, он та дешавања ставља у историјски контекст, као природну генезу једног идеолошког покрета и политичких идеја који су настали још у другој половини 19. века. Тезе о хрватском политичком народу, хрватским историјским земљама, супериорности у односу на остале народе, у начелу су изродили политику негације постојања или права на постојање других националних заједница на територијама за које су власти у Загребу показале аспирације сходно теорији о државном праву и историјским земљама. У петом делу едиције, *Знаменити Срби о Хрватима* (293 стр.), први пут публикованој 1999. године аутор се осврнуо на проблематику српско-хрватских односа из другачијег угла, пружајући читаоцу увид у изворну грађу, перцепцију ове сензибилне проблематике од стране савременика, пре свега српске националности. Књига представља својеврсну допуну претходно издатим делима и додатно поткрепљује изнете закључке о фундаментално сукобљеним идеолошким ставовима и поставкама између хрватских и српских политичких чиниоца. Шести том, *Из прошлости Срема, Бачке и Баната* (387 стр.), чине текстови посвећени историји Срба у Јужној Угарској, први пут објављени 2003. године, а за који је опширан предговор написао академик Чедомир Попов: „Из прошлости Срема, Бачке и Баната“. Књига садржи текстове о разним темама, Револуцији 1848/49. године, Баховом апсолутизму и односу Срба

у Војводству према политичком систему, о ставовима хабзбуршких Срба према проблему Источне кризе. У едицију је као седми том уврштена позната ауторова научна монографија о Јосипу Јурају Штросмајеру, први пут објављена 2006. године: *Бискуп Штросмајер Хрват, Великохрват или Југословен* (335 стр.). Академик Крестић је у овој књизи синтетизовао резултате о Штросмајеровом политичком деловању које је претходно само објављивао у другим монографијама и чланцима, али и допунио новим сазнањима. Аутор у овом делу додатно аргументима поткрепљује раније изнете закључке о лажном југословенству бискупа Штросмајера и неискреним политичким понудама које су биле упућиване Србима. Професор Крестић Штросмајерову личност и политику описује као интелигентну и дволичну, неискрену и са скривеним циљем да се српски идентитет на тлу Хрватске избрише, а да је званично изјављивање потпоре јединству, братству и прихватање заједничког југословенског идентитета био само параван. Осми и девети том *Изабраних дела* чине посебни зборници ауторових интервјуа и изјава датих у времену од 1985. до 2021. који су први пут објављени 2011. и 2019. године. Издавач је у сарадњи са аутором извршио мање допуне које додатно расветљавају ставове, мишљења и целокупан концепт пишевог поимања повезаности нововековне историје и југословенске кризе крајем 20. века што је резултовало одређеним проширењем друге књиге: осми том, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука, књига 1: (интервјуи и изјаве 1985–2010)* (591 стр.) и девети том, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука, књига 2: (интервјуи и изјаве 2010–2021)* (311 стр.). Наредни томови представљају ауторове монографије из новијег периода. *Срби у Угарској: 1790–1918.* (674 стр.), као десети део *Изабраних дела*, чини синтезу Крестићевих истраживања о приликама српског народа на тлу Јужне Угарске од Темишварског сабора до распада Монархије, што преставља најсвеобухватније дело о историји Срба на том простору у тзв. дугом 19. веку. Аутор описује конфузију у српској политичкој елити, подељеној на конзервативну и либералну струју које нису имале толико потешкоћа да дефинишу основне националне интересе колико се нису слагали око начина да се они остваре. Разапети између неколико центара моћи, Беча, Пеште и Загреба, недовољно јединствени и развијени, економски слаби, Срби нису успели да конципирају применљиву политичку платформу која би им омогућила да остваре своје интересе у сложеним приликама Хабзбуршке монархије. Академик Крестић констатује да Срби нису успели да се изборе ни за један од својих циљева, али да су сви други злоупотребили и искористили Србе као привремене

савезнике за своје интересе. У једанаестом тому едиције, *Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину* (85 стр.), аутор се осврнуо на проблем територијалних претензија хрватских политичких елита као саставног дела концепта о хрватском државном праву. Идеје о правној припадности Босне и Херцеговине, Срема и делова данашње Војводине Хрватској које су се шириле у 19. веку, постале су и камен спотицања у односима Хрвата са јужноугарским Србима као и српском нововековном државом. Дванаести том издања чине *Запамћења* (373 стр.), односно ауторова аутобиографија која је први пут публикована 2016. године. Књига обилује драгоценим запажањима о ауторовим савременицима, сарадницима, познаницима, пријатељима али и противницима његовог научног деловања, те представља и изузетно сведочанство о приликама у научној и интелектуалној заједници у претходних неколико деценија. Наредна два тома чине зборници важних ауторових научних чланака сабраних на једном месту према хронолошком реду првобитног излагања: тринаести том, *Историографски чланци и расправе, књига 1* (639 стр.) и четрнаести том, *Историографски чланци и расправе, књига 2* (647 стр.). Оба тома садрже чланке који обрађују различите теме и нису до сада објављивани збирно у другим зборницима радова академика Крестића. Последњи, петнаести том *Изабраних дела* чини монографија *Из историје Срба и српскохрватских односа* (524 стр.). Књига је састављена од самосталних студија и чланака који обрађују теме из историје Срба у Хрватској. Овом тому, а тиме и целој едицији, на крају је додат трактат *О проблемима духовног јединства српског народа* (стр. 487–507), објављен као посебна студија 2020. године, који служи и као завршна реч којом аутор резимира своје погледе на српску историју, али износи и виђење главних проблема, препрека и изазова по развој српског народа у будућности.

Сви радови академика Василија Крестића сабрани у едицији *Изабрана дела* објављени су у првобитном облику и садрже предговоре претходних издања. Томови овог монументалног дела опремљени су именским и географским регистрима.

Опус академика Крестића не завршава се овом капиталном вишетоном едицијом *Изабраних дела*, као једном заокруженом целином која осликава сва најбитнија научна достигнућа аутора о проблематици историје српског народа у Хрватској, Славонији и Угарској у позном новом веку. Пажљиво одабрана и практично сабрана на једном месту, *Изабрана дела* академика Крестића представљаће неизоставно референтно дело не само за будуће нараштаје историчара већ и за све заинтересоване за историју српског народа у Хабзбуршкој монархији позне модерне.

Редакциони одбор издања на челу с проф. др Миром Радојевић, дописним чланом САНУ чинили су академици Михаило Војводић и Славенко Терзић, проф. др Драган Станић, председник Матице српске, проф. др Љубомирка Кркљуш, др Софија Божић, др Мирослав Перишић и Славица Мереник као секретар издања.

Нино ДЕЛИЋ

**Милорад Екмечић, *Сабрана дела*, томови 1–15,
Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад 2021.**

Научни опус академика Милорада Екмечића није потребно посебно представљати ни широј, а нарочито стручној читалачкој публици. Ко год се интересовао за историју српског народа и јужнословенског простора током 19. и прве половине 20. века, па и шире, неминовно је дошао у додир са делом овог великана српске историјске науке и мисли. Сваки заинтересовани истраживач националних покрета дугог 19. века на овим просторима његово дело је користио и користи као неизоставну смерницу у сопственим истраживачким подухватима. Човек изузетне интелектуалне радозналости, широког образовања и снажног интегритета, дубоко потресен трагичном судбином српског народа која ни њега самог није заобишла, током дугог и плодносног живота и рада одликовао се изразитом научном храброшћу коју је исказивао не само кроз своја штампана дела, већ и кроз повремене медијске и јавне наступе у којима је износио своје научне ставове и друштвена уверења на тај начин показујући широки дух, интелектуално умеће и људску величину. Темелј свог историографског рада је постављао педантним архивским истраживањима у готово свим југословенским, као и страним архивима у Бечу, Москви, Атини, Паризу, Лондону, Будимпешти, Варшави, Кракову, Торину и Вашингтону. Пажљивим посматрањем и разумевањем времена и догађаја о којима је писао, удисао је живот сувој научној фактографији и стварао врсне историјске синтезе као највише домете научне историографске мисли. Истраживачки се оријентисао на националну и општу историју новог века, пре свега на историју Југоисточне Европе и јужнословенских народа, сагледавајући догађаје на Балканском полуострву у оквиру

ширих токова европске и светске историје, као и политике великих сила према овом подручју. Нарочиту пажњу посветио је националним покретима јужнословенских народа, идејама и идеологијама, стварању националних држава, и политичком и националном обликовању аграрних друштава на јужнословенском простору. Због тога се није либио ни консултовања сродних научних дисциплина попут историјске социологије, психологије или филозофије историје, комбинујући их са незаменљивим и богатим животним искуством стеченим у етнички и верски замршеној босанскохерцеговачкој средини у којој се родио, и у којој је провео највећи део свог живота. Управо то искуство Милорад Екмечић уткао је у сопствену науку, стварајући нераскидиве нити између живота и историје, чиме је постао један од најбољих методолога историјске науке оставивши иза себе преко 400 библиографских јединица међу којима се, осим капиталних монографија, издвајају и делови десетотомне *Историје српског народа* као и *Историје Југославије* коју је писао заједно с Иваном Божићем, Симом Ћирковићем и Владимиром Дедијером. На тај начин је српској историографској науци дао много, а задужио је још више, афирмишући је и у европским и светским оквирима. Овакво непоновљиво научно дело је 2021. године, у издању издавачке куће Православна реч и Архива Војводине из Новог Сада, добило омаж у виду петнаест богато опремљених књига, сходно богатој научној каријери Милорада Екмечића, које све заједно чине његова *Сабрана дела*.

Првих пет томова Екмечићевих *Сабраних дела* чине монографије. Прва књига представља и његову прву монографију, објављену докторску дисертацију *Устанак у Босни 1875–1878*. у којој је дао поставке својих будућих радова и истраживачких интересовања кроз феномен развоја покрета од социјалног до националног, приказујући управо социјалне и националне претпоставке устанка у Босни, његов ток до прогласа уједињења са Србијом као и пратеће догађаје. Уводну реч за цео комплет *Сабраних дела* под насловом „Портрет историчара Милорада Екмечића” написао је академик Василије Ђ. Крстић, уједно и уредник издања. Другу књигу *Сабраних дела* чини монографија *Ратни циљеви Србије 1914*, прво капитално дело Милорада Екмечића у коме је, осим тумачења српских ратних циљева и реконструкције догађаја из угла европских интереса пред почетак Великог рата, аутор окарактерисао овај рат и као религиозни сукоб на Балкану. Трећа и четврта књига *Сабраних дела* представљају његово друго капитално, и по многим животним делом, истовремено уџбеник и енциклопедију националних покрета који су довели до стварања југословенске државе, *Стварање Југославије 1790–*

1918, иницијално објављену 1989. године у два тома. Са својих готово две хиљаде страна пажљиво и педантно сагледаних и синтетисаних историјских чињеница, социолошких, културолошких, политичких и историјских рукаваца и процеса који су водили ка стварању заједничке државе, и узрока и последица једне такве идеје, књига је од свог првог појављивања изазвала велику пажњу научне и стручне јавности, доводећи до бројних полемика у којима се Милорад Екмечић показао интелектуално ненадмашан, попут сопственог дела које је написао. Коначно, пета књига *Сабраних дела* представља треће и последње капитално дело академика Екмечића, синтезу његовог дотадашњег рада које је насловио *Дуго кретање између клања и орања* и којом је заокружио своје целокупно научно-истраживачко стваралаштво посвећено историји Срба од 1492. до 1992. године. Како је сам у предговору објаснио, оценивши српску историју као синтезу једног народа који је прелазео из рата у рат са ралицама које се нису мењале више од четири века, необичан назив књиге био је инспирисан једном изреком српског књижевника и нобеловца Иве Андрића, што је монографији дало посебну драж.

Следећих пет томова чине научни радови, прикази, полемике, огледи, критике, интервјуи, расправе, некролози који су током дугог животног и научног пута академика Екмечића објављивани у разним штампаним и другим издањима и који су у *Сабраним делима* распоређени по тематским историографским целинама и друштвеним догађајима око којих се крећу. Тако шесту књигу чине *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Седма је насловљена *Огледи из историје* и представља, уз изузетак једног рада, радове које је аутор писао након 1992. године и бежања из Сарајева. Осма књига носи наслов *Срби на историјском раскршћу*. Уводну реч под насловом „Укрштања и раскршћа Милорада Екмечића” написао је академик Чедомир Попов, уз сопствено виђење Екмечићеве историографије, и како сам наводи, филозофије историје, на основу једанаест понуђених текстова. Девета књига *Револуција 1848. и Балкан* садржи тематске радове објављиване у различитим публикацијама и изложене на међународним научним скуповима од 1965. до 1991. године, док десета књига *Дијалог прошлости и садашњости* представља, према ауторовим речима, збирку прилога међу којима су најзначајнији они који се односе на историју наших и европских националних покрета.

Преосталих пет књига *Сабраних дела* носе наслов *Разнолики историјски стиси* и садрже, осим полемика, огледа, расправа, предговора, поговора, критика, поздравних речи и интервјуа, и делове капиталних

издања српске историографије *Историја Југославије* и *Историја српског народа* које је Милорад Екмечић писао као коаутор (*Разнолики историјски списи* 1). Свих пет књига *Разноликих историјских списа* су приредили Петар В. Крестић и Александар Растовић, док је обимну библиографију радова Милорада Екмечића, приложену у последњој књизи (*Разнолики историјски списи* 5), приредила Славица Мереник. Редакциони одбор издања на челу с академиком Василијем Ђ. Крестићем чинили су академици Десанка Ковачевић Којић, Михаило Војводић, Славенко Терзић и Љубодраг Димић, др Петар В. Крестић, проф. др Александар Растовић, проф. др Милош Ковић и Славица Мереник као секретар издања. Штампу и повез је радио Службени гласник а издање су подржали Министарство културе и информисања Републике Србије, Аутономна покрајина Војводина – Покрајинска влада и Град Нови Сад, Градска управа за културу.

Овиме је истраживачки и научни опус једног од највећих српских историчара – чије је готово целокупно стваралаштво проткано личним ставовима и чињеничним историографским закључцима о интегралном југословенству током његовог разједињујућег пута ка уједињењу и назад, пута прожетог друштвеним, социјалним, културним, политичким покретима и идејама, устанцима, бунама и ратовима, уз вечито сложен однос између вере, нације и језика који је историју српског народа од вајкада пратио и на чијим је основама изграђена примарна структура дела Милорада Екмечића, фокусирана пре свега на период националних препорода дугог 19. и почетка 20. века – заокружен и обједињен у једном издању као ризници знања непроцењиве друштвене и културне вредности. Објављивање *Сабраних дела* Милорада Екмечића због тога представља изузетан не само научни, већ и културни догађај од јавног значаја, једну врсту залог за будућност, непролазно научно дело и звезду водилу генерацијама будућих истраживача.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

**Крис Викам, *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран 400–1000*,
с енглеског превела Марина Адамовић-Куленовић,
СЛЮ, Београд 2021, 722 стр.**

Наша стручна и шира читалачка јавност добиле су прилику 2021. године да се на српском језику упознају с капиталном историјском синтезом *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран 400–1000*, аутора Криса Викама, британског медијевисте и предавача историје раног средњег века с универзитета у Бирмингему и Оксфорду, где је стекао звање професора емеритуса престижног All Souls колеџа. Ова књига, са око 600 страна основног текста у преводу, првобитно издање на енглеском језику доживела је још 2009. године. Издавачка кућа КЛИО поверила је нимало једноставан задатак превођења овако обимног научног дела Марини Адамовић-Куленовић. Њихов заједнички подухват је уродио плодом на најбољи могући начин – дело наградама овенчаног Викама донело је издавачкој кући и преводитељки награду „Милош Н. Ђурић” Удружења књижевних преводилаца Србије за најбољи превод у области хуманистике за 2021. годину.

Основни текст Викамове књиге подељен је на двадесет и три нумерисана поглавља, с уводом као првим поглављем и закључком као двадесет трећим поглављем, и свим осталим поглављима разврстаним у четири одељка. Поред тога, књига садржи и шеснаест страна пре основног текста на којима се налази девет историјских мапа, као и одељак с напоменама и библиографским водичем – основни текст не садржи фусноте – те индекс личних имена и назива места, који природно следе након основног текста. У *Уводу*, као првом поглављу којим започиње основни текст, предочени су предмет истраживања и методологија, и дате су основне напомене о коришћеним изворима (о њиховој типологији и посебно о њиховим ограничењима), као и секундарној литератури, те намери књиге. Одмах на почетку аутор читаоцу саопштава да одбацује одређене заблуде о основном предмету истраживања – а то је рани средњи век – које доводе до погрешног разумевања историјског раздобља од 400. до 1000. године. Те заблуде које опстају како у широј јавности, тако и међу историчарима, јесу велики наративи: наратив о модерности и наратив о национализму. Први од њих средњи век своди на историјски период у *средини*, између Рима и ренесансе, а други у ово раздобље смешта „рођење Европе” (нација и националних држава) око кога се још граде национални митови о пореклу, због чега Викам мора јасно да истакне како рани средњи век, тј. раздобље од 400. до 1000. године има властиту ваљаност као поље

истраживања. Али одбацивање великих наратива оставља истраживаче, а и читаоце, без обједињавајуће парадигме за тумачење раног средњег века: иако проучаваоци политичке и културне историје већ деценијама анализирају континуитет(е) између раног средњег века и (позног) Рима, и одбацују стари књижевни клише о пропасти старог света пред најездом варвара, археолошки налази за раздобље од 5. до 7. столећа ипак показују опадања и упрошћавања материјалне културе која су неретко и драстична, што сведочи о *прелому* (*преломима*). Викамов приступ тумачењу раног средњовековља који износи у *Уводу* не представља револуционарни отклон од ова два (наизглед) супротстављена приступа, већ узимање у обзир оба приступа, тј. покушај да се помире супротности књижевних (и других писаних) извора и археолошких налаза. На овом месту се може одмах истаћи да коришћење археолошких сведочанстава, посебно у поглављима књиге која се баве привредним структурама и кретањима, те насељима и становништвом у најширем обиму (а то би било раносредњовековно сељаштво о коме књижевни извори средњег века готово да и не говоре), иако може да делује рудиментарно, јесте један од најјачих квалитета Викамовог приступа.

Уводу следи први одељак, *Римско царство и његов распад 400–550*, са укупно три поглавља: 2. *Бреме царства*, 3. *Култура и веровања у римском хришћанском свету* и 4. *Криза и континуитет 400–550*. Ваља истаћи да Викам као најважнију структуру позног Римског царства препознаје порески систем који је почивао на порезу на земљу; у постримским „варварским” краљевинама кључна промена одиграла се на овом плану – прикупљање пореза је у њима полако ишчезло, а поседовање земље постаје главни извор богатства. Као битну, аутор истиче и промену у римској елитној култури: „варварске” елите биле су војничке, не цивилне као римска, па је наступила милитаризација аристократије. Међутим, његов закључак јесте да је већина римских политичких, друштвених и културних образаца током раног средњег века ипак опстала и након пропасти царства на Западу.

Други део књиге, *Постримски Запад 550–750*, садржи шест поглавља. Прва три од ових поглавља: 5. *Меровиншка Галија и Германија 500–751*, 6. *Краљевине западног Средоземља: Шпанија и Италија 550–750*, 7. *Краљеви без држава: Британија и Ирска 400–800*, пажњу посвећују друштвеним и политичким структурама у државама Франака, Визигота, Лангобарда, те Брита/Велшана, Англосаксонаца, Пикта, и Ираца на Британским острвима. За све ове политичке ентитете Викам закључује да је у њима било мало тога специфично германског; политика, друштво и култура су се одвојили од римског света, али су били плод развитка

римских претходника. Преостала три поглавља другог одељка посвећена су: питањима културе, цркве и аристократије – поглавље 8. *Постримска схватања: култура, веровања и политичка етикеција 550–750*; питањима привреде и сељачког друштва – поглавље 9. *Богатство, размена и сељачко друштво*, те питањима репрезентације – поглавље 10. *Моћ визуелног: култура и репрезентација од царског Рима до Каролинга*. Ово су поглавља која у другом одељку књиге доносе можда најзначајније увиде за разумевање раног средњег века у његовим властитим категоријама, што је аутор читаоцима представио као свој циљ још у уводу. Као најкрупнију промену у раносредњовековној политичкој култури Викам не сматра германизацију друштва, већ милитаризацију, што поткрепљује примерима у осмом поглављу. Девето поглавље конципирано је тако да разноликост друштвене и политичке стварности и искустава раносредњовековног сељаштва у периоду у ком је – дијахроно посматрано – моћ племства била најмање свеобухватна, а локалне аутономије сељаштва највеће, објасни на основу документарне изворне грађе, што аутор подупире још једном се користећи археолошким сведочанствима којима се служи и за описивање привредних кретања. Најзад, у десетом поглављу Викам се такође опширно користи археолошким налазима, и на основу архитектонских и урбанистичких одлика у материјалној култури проналази сведочанства о стратегијама ширег круга раносредњовековних актера, не само оних који владају писаном речју; публика којој су се „обраћала” грађевинска здања шира је од публике којој је био приступачан писани текст.

Под називом *Царства Истока 550–1000*, трећи део књиге садржи пет поглавља. Поглавља 11 и 13 обрађују историју Византије (*Опстајање Византије 550–850*; *Византијска обнова 850–1000*), поглавља 12 и 14 историју исламских политичких ентитета, тј. халифата и његових држава наследница (*Уобличавање арапске политичке моћи 630–750*; *Од абасидског Багдада до омајадске Кордобе 750–1000*), док поглавље 15. *Држава и привреда: источномедитеранске мреже размене 600–1000*. обрађује привредна кретања источног Средоземља у целини. Оно што Викам доследно истиче у поглављима посвећеним Византији јесте да је чврстина византијске државе зависила од ефикасног пореског система који је обезбеђивао новац за плате царских службеника. У поглављима која се баве исламским државама посебан фокус стављен је на структурне чиниоце успеха халифата: порески систем Римског и Персијског царства у халифату никада се није распао зато што је имао битну политичку сврху – плаћање владајуће војске; пошто арапски војници нису насељени у освојеним областима као земљопоседничка аристократија, успостављен је

образац структурне раздвојености плаћене војске и цивилног друштва која је била изразитија чак и од оне у Римском царству. Викам сматра да ни у новонасталим мањим политичким ентитетима по распаду јединственог Абасидског халифата није било структурног слома: одржали су се порески систем и централна плаћена војска и бирократија, а нове владајуће групе нису настојале да постану земљопоседничка аристократија (као у романо-германским краљевинама). У последњем поглављу овог одељка Викам истиче тесну повезаност привредне размене с државом, заједничку Византији и халифату, насупрот Западу где је интензитет размене у постримским краљевинама зависио од богатства земљопоседника.

Последњи, четврти одељак, садржи седам поглавља и насловљен је *Каролинзи и посткаролински Запад 750–1000*. У склопу поглавља 16. *Каролинско столеће 751–887*. и 17. *Интелектуалци и политика*, аутор, поред политичких догађаја, разматра и пројекат каролиншке реформе (*renovatio* или *correctio*; назив „Каролиншка ренесанса” одбацује, зато што у овом периоду ништа није *поново рођено*, јер Каролинзи нису учавали прекид с антиком), као и, с овим процесом уско повезан, систематски образовни систем, те управљање царством, где посебан фокус ставља на тзв. царску аристократију, велике аристократске породице чији су се припадници кретали и били премештани на функције по читавом царству. Поглавље 18. *Државе наследнице 10. века*, хронолошки се наставља на претходна поглавља, те прати политичка збивања по распаду царства у Источној Франачкој, Западној Франачкој и Италији, где су опстали елементи уобичајене политичке праксе наслеђене од Каролинга. У 19. поглављу, „*Каролиншка*” *Енглеска 800–1000*, Викам детаљно разматра политичке и друштвене структуре у политичким ентитетима Енглеске 9. и 10. века: иако англосаксонска Енглеска никад није била под влашћу Каролинга, у наведеном периоду њена политичка пракса била је под несумњивим каролиншким утицајем. Под насловом *Спољна Европа*, 20. поглавље обухвата преглед најзначајнијих збивања и друштвених кретања у бројним европским политичким ентитетима који су остали изван Франачког и Византијског царства: скандинавске/нордијске државе, словенске земље (Кијевска Русија, Моравска, Чешка, Пољска), Велс, Шкотска и Ирска на Британским острвима, те хришћанске краљевине у Шпанији (Астурија/Леон и Памплона/Навара). Ово поглавље можда најбоље одсликава ауторове способности и опредељење за синтетички приступ; најпре се истичу особености политичког и друштвеног развоја сваког од наведених ентитета, а затим се у закључним разматрањима издвајају њихова заједничка обележја, тј. исте или упоредиве тенденције у њиховим развојима – кретање ка већој политичкој моћи.

Последња два поглавља трећег одељка посвећена су анализи структурног развоја два друштвена слоја, аристократије и сељаштва, током раног средњег века. У поглављу 21. *Аристократи између каролиншког и „феудалног” света* аутор прати све промене које су на крају око 1000. године довеле до „феудалне револуције”, а које карактеришу кретање ка *seigneurie banale*, како је Жорж Диби назива, са широким спектром права властеле на сопственим поседима и над поседима својих суседа, која су отад сматрана приватним прерогативом. Викам критикује катастрофични тон неких историчара који говоре о „феудалној револуцији” као непримерен, јер је овај процес карактеристичан само за поједине области, као што су маконска област у Француској и Каталонија, а не за читаву Европу. Поглавље 22. *Сељаштво у кавезима 800–1000.* у ствари прати наличје развоја аристократске моћи описано у претходном поглављу. Резултат више промена на пољу својинских односа, власништва над земљом и односа зависности био је процес који је Викам назвао „затварање сељаштва у кавезе”: некада сразмерно аутономно сељаштво све више је губило самосталност, па је све више дељено у локализоване јединице и њиме су све више господарили локални властелини. У таквом процесу потчињавања сељаштва аутор налази узроке постојане привредне експанзије, у којој је главни покретач и даље била аристократија, а важан предуслов је било гомилање сељачких вишкова у рукама господара, преко ренти и властеоских дажбина, чиме је расла куповна моћ племства.

У последњем, 23. поглављу књиге под насловом *Закључак: кретања у европској историји 400–1000*, Викам поново јасно оцртава најважније правце у историјским кретањима у Европи раног средњег века, тако што идентификује шест главних промена, и то три на Западу: распад Западног римског царства, морализована политичка пракса и културна промена 780–880 (најцеловитије осмишљена у каролиншкој *correctio*), и крај каролиншког света (распад структура јавне власти); две на Истоку: врхунац арапских освајања 636–651. године, што је у Византији проузроковало двовековну кризу и распад Абасидског халифата у раном 10. веку, а што је омогућило Византији да средином 10. века уђе у столеће војне славе; и једну на Северу: постојано ширење стабилних политичких и друштвених хијерархија подстакнуто експанзионизмом Франака и Византинаца. За Франачку и Византију аутор закључује да су после средине 8. века опкорачиле Европу, као некада Римско царство, и да су се, иако нису биле толико моћне, суочавале с далеко моћнијим супарником на југоистоку (Абасидским халифатом, који је током једног столећа био најјача сила на свету), односно да су на своје северне суседе имале већи утицај него што су га Римљани икада имали. У другом

делу закључка истиче се скуп темељних структура које су подупирале све политичке и друштвене системе раног средњег века. Ову мрежу структура Викам је поделио у три групе: прва је акумулација богатства, друга институционализација политичке праксе, а трећа култура јавне сфере. Везу између богатства аристократије и експлоатације сељаштва, с једне стране, и привредне сложености, с друге стране, аутор види као заоставштину која ће трајати до дубоко у средњи век, али истиче да су се у 10–11. веку на Западу променили параметри политике: у склопу *seigneurie banale* стара јавна права присвојили су локални господари. Зато своју синтезу Викам хронолошки завршава фундаменталном променом у поимању политичке моћи која се одиграла само у неколико крајева Европе (феудална револуција); у тим регионима је наслеђе Рима трајало све до око 1000. године, али после тога његова сенка је почињала да бледи.

Због ширине предмета истраживања и Викамовог приступа, чак и у овако опширном приказу није могуће истаћи све значајне увиде аутора. Коришћење археолошких сведочанстава за реконструкцију привредних кретања и живота раносредњовековног сељаштва већ су истакнути као један од најјачих квалитета ауторовог приступа. Помен такође заслужује заступање умеренијих и одбацивање крајње негативних оцена појединих догађаја и појава (нпр. оцене Јустинијанових ратова као узрока кризе 7. века у Византији, или оцене дометâ „феудалне револуције” око 1000. године на Западу), јер их Викам обично аргументује читаоцима разматрањем ширег контекста. Из методолошког угла, веома су драгоцене напомене о импликацијама лингвистичког преокрета и потреби за опрезношћу при коришћењу извора у *Уводу*, јер сагледавање приповедних стратегија и ограничења конкретних књижевних жанрова некад измиче не само лаицима, већ и истраживачима приликом утврђивања аутентичности, оригиналности и веродостојности у критици извора. О ширини фокуса Викамове истраживачке пажње сведочи и то што је, где год је имао материјала, истицао улогу жена у историјским збивањима, њихов друштвени и политички положај и ставове савременика о женама, као и положају и улози сељака у раносредњовековном друштву, што у синтетичким делима често измиче пажњи аутора. Једно овако обимно синтетичко дело мора ипак имати и извесне мане (од којих неке сигурно измичу и најревноснијим научно „поткованим” читаоцима), а овде се против Викама могу искористити његове властите (парафразирани) речи из *Закључка*: пошто аутор истиче различитост локалних искустава и, како би те разлике уважио и разумео, више пореди него уопштава, читалац је често доведен у опасност да од дрвећа не види шуму. Али

нема ничег противречног у томе што је, истовремено, ова мана још један квалитет Викамове књиге, јер сваком читаоцу ког занимају поједина ужа питања нуди бројна релевантна сазнања, због чега је ово историографска публикација којој се може стално враћати.

Бењамин ХЕКИЋ

**Дејан Ђокић, *Историја Србије. Од раног средњег века до данас*,
Академска књига, Нови Сад 2023, 598 стр.**

Књига Дејана Ђокића која је у издању Академске књиге представљена српској читалачкој публици на београдском Сајму књига 2023, превод је енглеског издања које се под називом *A Concise History of Serbia* појавило почетком године у издању Cambridge University Press. У едицији „Cambridge Concise Histories” поменуте издавачке куће претходно је изашло 48 књига у којима су представљене „сажете историје“ појединих земаља и региона. Имајући у виду да су овакве синтезе у домаћој историографији ретке, а да за њих постоји знатно интересовање јавности, не чуди околност да се српски превод, под нешто измењеним насловом, појавио убрзо по изласку оригинала на енглеском језику.

Дејан Ђокић је историчар с фокусом на модерну историју који је академски формиран у Великој Британији; низ година је био предавач на тамошњим универзитетима, а тренутно је професор на Националном универзитету Ирске, Мејнот. Како је у предговору српског издања навео, од самог почетка рада на књизи је осим читалаца на енглеском говорном подручју имао на уму и њену рецепцију код српске, академске и неакадемске публике. Неке од недоумица са којима се суочавао пре почетка и током рада на рукопису изнео је у предговору и уводном делу књиге. Једна од првих дилема, са којом се иначе суочавају и многи други историчари, је да ли у данашњем времену, када се тежиште историографских интересовања с националног померило на шири, транснационални и глобални контекст (али и спустило на ниво локалног и микроисторије), уопште има смисла проучавати историју у националним оквирима. Одговор је пронашао у актуелним политичким и

друштвеним збивањима која су пратила његов рад на књизи: мигрантска криза и пандемија корона вируса на глобалном нивоу су готово парадоксално потврдиле монопол националних држава над територијама и становништвом унутар државних оквира и додатно „подцртале“ чињеницу да је такав облик политичке организације и даље доминантан у савременом свету.

Још једно „крупно“ питање на које је требало одговорити на самом почетку рада на књизи било је – како писати историју једне државе од раног средњег века до данас, када она током већег дела тог периода није постојала под тим именом, а у раздобљима у којима је постојала обухватала је различите територије. Синтезе историје Србије које су до сада писане на енглеском и другим језицима углавном су се ограничавале на модерно раздобље српске државности (нпр. монографије Мајкла Боре Петровића, Стевана К. Павловића и Холма Зундхаусена). Синтеза Симе Ћирковића на енглеском језику с почетка овог века, која обухвата средњовековни и модерни период српске историје (с тежиштем на средњем веку) у наслову има име народа, а не државе (*The Serbs*). Синтезе на српском језику које се баве „целокупном“ српском историјом такође у наслову имају, по правилу, историју народа – Историја српског народа Станоја Станојевића и Историја Срба Владимира Ћоровића које су написане у првој половини прошлог века и вишетомна Историја српског народа групе аутора из 80-их и почетка 90-их година прошлог века. На наслов књиге о којој је овде реч највише су утицали формални оквири едиције у којој је она оригинално објављена; иако у наслову има име државе, она се првенствено бави српским народом који је у прошлости живео у различитим државним организацијама, односно, по ауторовим речима, „то је историја држава, институција и друштава у чијој су изградњи Срби учествовали и у којима су живели, готово увек заједно с другима“.

Будући да је ово дело синтеза, заснована на истраживањима и сазнањима до којих су дошли многобројни представници претходних, као и савремене генерације историчара, за читаоца (нарочито оног који је упознат са основним токовима српске историје), ауторски приступ и начин интерпретације је најинтересантнији аспект ове књиге. Приступ аутора и његову стајну тачку одаје већ корица књиге и избор насловне илустрације. На насловној страни се нашао слика Ивана Радовића под именом „Град“ настала 1921. године, дакле непосредно по стварању Краљевине СХС, у периоду који аутор види као један од врхунаца у српској историји. Ово ликовно дело из ране фазе Радовићевог

стваралаштва, које представља једно од репрезентативних дела српског, односно југословенског модернизма, насликано је у маниру посткубизма који је у то време био најактуелнији тренд на европској уметничкој сцени. Избор такве илустрације, која Србију и Србе поставља у модерне друштвене токове једне епохе, посредно говори о жељи аутора да се одмакне од традиционалних и конзервативних виђења српске историје који су присутни у историографији последњих деценија. И сама тема слике – град, а не село које се сматра једним од најважнијих елемената српског друштва у прошлости, као и конкретан град на слици – Сомбор, који је у састав српске државе ушао тек после Првог светског рата и пример је мултикултуралне средине, говоре о ауторовим преференцијама: иако у књизи непрестано наглашава дихотомију – постојање и модерних и конзервативних тенденција у српској историји, за репрезентативну слику Србије не бира представу архаичног, традиционалног друштва, већ ону која симболизује његову отвореност и модернизацију. Овде треба напоменути и да је на корици оригиналног, енглеског издања књиге слика Саве Шумановића „На бунару” из 1924. године, која је настала у истој историјској и уметничкој епохи као и Радовићево дело; иако јој је тематика нешто традиционалнија, и она је реализована модерним уметничком изразом.

Књига је организована класично, по хронолошком принципу, али је свако поглавље, осим што је омеђено годинама, одређено и темом коју аутор сматра кључном за тај историјски период. На самом почетку је опширни Увод који је, пре свега, намењен страним читаоцима. Осим најважнијих проблема са којима се историчари сусрећу приликом писања српске историје, аутор је настојао да језгровито и живописно представи све оно што сматра карактеристичним за савремено српско друштво, народ и државу. У уводном делу књиге је тако мноштво података о природи, географији, обичајима, исхрани, менталитету, уметности, науци, спорту, „високој“ и популарној култури у модерној Србији. Потом следи осам поглавља подељених на мање целине, која носе следеће наслове: Сеоба (до око 1150), Царство (око 1170–1459), Погранична земља (1450–1800), Револуција (1788–1858), Независност (1860–1914), Рат и међуратно доба (1914–1944), Од федерације до фрагментације (1945–1990), и Пропаст и опоравак (након 1990). Као што се види из наведених наслова, временске одреднице које је аутор поставио не поклапају се увек са уобичајеним хронолошким границама појединих раздобља у нашој историографији. Уопштено посматрајући, хронологија и фактографија су у овој књизи првенствено оквир, не сувише чврст, за промишљање

аутора о историјским збивањима и феноменима о којима пише. У књизи су обрађени догађаји до предаје рукописа у штампу (последње потпоглавље: Србија у популистичком свету 2012–2022) што је у складу са новијом тенденцијом одбацивања принципа историјске дистанце и савременим друштвеним наративом који пред историографију поставља захтев да буде актуелна.

У Ђокићевој интерпретацији историје Србије доминира неколико тема. Миграције, од доласка Словена на Балкан до савремених кретања становништва, представљају основну потку историјског ткања: Србија је приказана као друштво које је током читаве историје стварано и које се и данас изнова ствара миграцијама. Захваљујући миграцијама, Срби су ступали и ступају у контакт са другим народима, са којима су живели и живе у оквирима истих или различитих државних организација. Везе и односи Срба са другим етничким заједницама, од средњег века до данашњих дана, заузимају једно од централних места у овој књизи. У рецентној историографији, као и у широј јавности, односи Срба са суседним народима у прошлости су, услед политичких збивања и етничких конфликта на овим просторима током последњих деценија, често сагледавани кроз призму сукоба. То је, претпостављамо, утицало на аутора да, не поричући историју конфликта, знатно већу пажњу посвети примерима позитивних утицаја, блискости и сарадње између српског и других, нарочито језички блиских народа на овим просторима.

Околност да су се српска држава и друштво вековима развијали на ободима и периферији великих империја и државних савеза, још једна је од тема које доминирају наративним током. Пре него што су постали модерна нација у 19. веку Срби су, по речима аутора, као трансимперијални народ успоставили групни идентитет (или идентитете) који су прелазили државне границе. У књизи је указано на хибридну природу многих елемената у средњовековној српској култури и друштву, као и на флуидност етничког и религијског идентитета у појединим историјским епохама и територијама (пример средњовековне Босне) што је последица укрштања и прожимања утицаја источне и западне цивилизације на овим просторима. Тема мултикултуралности једна је од доминантних и у одељку о османском периоду српске историје; у њему се не говори само о преобраћеницима на ислам српског и шире, словенског порекла, већ је указано и на примере појединих личности и збивања који су постали део колективног памћења и српског и суседних народа (пример Старине Новака). У овом одељку, аутор осим „српске“ перспективе, у наравију уводи и перспективу „друге“ стране, нарочито у деловима текста

који се тичу историјских обрта (нпр. положај муслимана за време Првог српског устанка).

Развој модерног концепта нације у средишту је ауторовог интересовања за развој Србије почетком 19. столећа. У приказу политичког живота, који се са појавом организованих партија убрзано развија од 80-их година претпрошлог века, акценат је на плурализму, који је истакнут као вредност насупрот концепту националног јединства који се, стиче с утисак, у нашој јавности некритички форсира током последњих деценија. Према ауторовом виђењу, Србија је током већег дела 20. века показивала изузетан капацитет за плурализам и различитост мишљења, како на политичкој, тако и на интелектуалној сцени; због потоњег успона национализма превиђа се богатство и хетерогеност српске интелектуалне сцене између два рата, као и у поратном периоду када је Београд био центар критичке, либералне мисли у Југославији (током седамдесетих и раних осамдесетих година 20. века). Аутор сматра и да се, из сличних разлога, у радовима о Србији обично потцењује традиција федерализма и паневропејства, као и републиканизма и социјализма.

Највећи домети у развоју српске државе и друштва остварени су, према мишљењу аутора, у првим деценијама 20. века, када је популарност Србије међу Јужним Словенима била на врхунцу. За разлику од суседних империја, Србија је тада имала модерно политичко уређење (парламентарна демократија), модерно друштвено уређење (феудални односи укинута су још 1835), а заступала је и модерне либерално-демократске вредности, које су укључивале и право на самоопредељење народа. Осетна је тежња аутора да у што већој мери истакне модерност, политичку и интелектуалну ширину и отвореност српског друштва у прошлости и да тако прошири перспективу из које се оно обично посматра. О томе на својеврстан начин говори и поглавље о Првом светском рату које почиње причом о једном од припадника Младе Босне; то није прича о најпознатијем од њих, Гаврилу Принципу, нити о Васи Чубриловићу (како би један историчар можда очекивао), већ о Димитрију Митриновићу, писцу првог јужнословенског футуристичког манифеста и заговорнику југословенског уједињења путем културне и политичке агитације, а не путем атентата и револуције. Важно је истаћи и инсистирање аутора на чињеници да су многи феномени и појаве у историји Србије иманентни и историјама других земаља и народа у датој епохи (на пример, да политичке атентате у другој половини 19. и првој половини 20. века треба разумети у контексту времена у којем су политичка убиства била честа, а не као неку наводно инхерентну српску традицију).

Као историчар који настоји да одговори на захтеве актуелног јавног наратива, аутор у уводном делу књиге наглашава и своју посвећеност да у приповедни ток уврсти и до сада мање видљиве и запостављене друштвене чиниоце, маргинализована искуства и наративе – жене и мањинске (етничке, сексуалне и сл.) групације; у томе је успео у мери у којој му постојећа историјска грађа, односно историографија, то омогућава. Ово је згодно место да се осврнемо на изворе и литературу које је аутор користио у свом раду. Ова књига писана је на, условно речено, два корпуса историографске литературе. Један корпус је литература „иностраних“ аутора о историји Србије, која је тематски углавном шира од оне која је настала у оквиру „домаће“ академске заједнице, мада и у њој има радова са ужим истраживачким фокусом. Ова литература је, чини нам се, у нашој историографији помало потцењена, највише због широких историографских захвата и мањег коришћења примарних историјских извора, при чему се пренебрегава значај нових питања и нових углова гледања који се захваљујући „ширем“ приступу у њој отварају. Други корпус литературе представља продукцију „домаћих“ генерација историчара. Осим дела која спадају у класике српске историографије, аутор је (у мери у којој је био у стању да их обухвати) користио и резултате савремене историографске продукције. У складу са актуелним тенденцијама у светској историографији, и у домаћој продукцији је током последњих година видљиво отварање нових истраживачких тема и ширење историографских перспектива, што је на посредан начин нашло одраза и у овој књизи.

Историја Србије Дејана Ђокића представља модерну интерпретацију прошлости српског, као и других народа који су са њима живели и живе на овим просторима. Ово је књига која има изразити ауторски печат. Особени приступ аутора и његова тумачења историјских збивања, феномена и просеца обогаћују савремену историографију и пружају подстицај за нова преиспитивања и вредновања српског историјског искуства.

Александра ВУЛЕТИЋ

***Свети краљ Милутин : владар на раскршћима светова,
Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд 2022, 602 стр.***

Поводом 700. годишњице од смрти српског средњовековног краља и светитеља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), у издању Задужбине Светог манастира Хиландара, приређен је зборник радова монографског типа „Свети краљ Милутин – владар на раскршћима светова” чији су уредници др Срђан Пириватрић, проф. др Смиља Марјановић-Душанић и др Даница Поповић. Систематично конципиран, мултидисциплинарно интониран и богато опремљен, зборник сабира досадашња и доноси нова историографска сазнања о личности и делатности српског суверена и доприноси дубљем сагледавању друштвено-политичких и културно-историјских прилика у којима се развијала српска средњовековна држава током последњих деценија 13. и првих деценија 14. века. На укупно 608 страна, објављено је осамнаест радова који хронолошки прате живот Светог краља, а разврстани су у четири тематске целине: *Владар у изазовима времена, Владарска моћ, Владарска побожност, духовни живот и светачко прослављање и Уместо закључка*. Прилози познавању владавине, ктиторске делатности и наслеђа краља Милутина, употпуњени су са девет графичких прилога у виду мапа и две стотине двадесет осам илустрација, чиме се ово значајно дело савремене историографије истиче као један од најсвеобухватнијих и најбоље опремљених зборника посвећених овој теми којој је, истини за вољу, поклоњена сразмерно велика пажња у домаћим и светским научним круговима. Радовима претходи поздравно слово архимандрита Методија, игумана манастира Хиландара и уводно разматрање једног од уредника др Срђана Пириватрића насловљено „Владар на раскршћу светова”.

У оквиру прве тематске целине *Владар у изазовима времена*, посебна пажња је поклоњена расветљавању ширих друштвено-политичких и културно-историјских прилика и различитих аспеката положаја српског краљевства у време непосредно пре ступања краља Милутина на престо, односно непосредно по преузимању краљевског престола након споразума у Дежеву 1282. године. Анализирани су правци спољашње и унутрашње политике, посебно кроз призму односа краља Милутина и српске средњовековне државе са значајним политичким чиниоцима ондашњег света, Византијским царством, Угарским краљевством, венецијанском комуном, папама и другим истакнутим представницима западноевропског племства. Односи са Византијом, на овом месту сагледани су поглавито

кроз брачне стратегије српског суверена, неуспеле преговоре о склапању брака с Аном Палеологином, кћерком цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282) и Милутинову женидбу Симонидом Палеологином, кћерком цара Андроника II Палеолога (1282–1328). Краљ Милутин је, радовима у оквиру прве тематске целине, портретисан као суверени владар, дипломата и успешни војни заповедник који је водио активну али тактичну државну политику. Целина *Владар у изазовима времена* отворена је радом др Срђана Пириватрића „Младе године. У краљевству оца и брата”. Рад представља свеж научни осврт на, у историографији мало познате податке о животу краља Милутина за владе његовог оца, краља Стефана Уроша I (1241/2–1276) и брата, краља Драгутина (1276–1282). Како аутор наводи, „уз екскурсе о улози манастира Хиландара у тадашњим околностима”, посебно је актуализована намера да се Милутин ожени византијском принцезом и постане наследник престола уместо свог старијег брата, као и околности услед непостизања циља. Рад проф. др Смиље Марјановић-Душанић „Преузимање власти у отачаству. Два краљевства” указао је на неколико кључних праваца у сагледавању ширих спољнополитичких и унутрашњополитичких околности у српској средњовековној држави током последњих година владавине краља Стефана Уроша I и краља Драгутина, а посебна пажња поклоњена је периоду владавине владарског колегијума, двојице краљева и њихове мајке, краљице Јелене. Свој прилог познавању брачних стратегија и праваца краљеве спољашње политике, др Предраг Коматина дао је радом „Краљ, краљице и сродници. Брачне стратегије и правци политике”. Пратећи хронологију преговора и реализације бракова српског суверена као и њихове политичке консеквенце, аутор је поклатио сразмерно значајну пажњу намери да утврди поуздано датовање брака краља Милутина с угарском принцезом Јелисаветом, кћерком краља Стефана V Арпадовића (1270–1272). Источни правац спољне политике српског суверена, односно политика вођена према источнохришћанском, православном кругу, централна је тема рада др Срђана Пириватрића насловљеног „Зет грчког цара. Источна политика”. Посебно је размотрена Милутинова женидба византијском принцезом Симонидом Палеологином и далекосежне последице склапања тог брака, који је суштински изменио правац развоја српске средњовековне државе и оставио значајне последице на тадашње друштво, политику, културу и уметност. Последњи прилог у оквиру прве тематске целине „Папе, краљеви, моћници, комуне. Западна политика”, приредили су др Небојша Порчић и др Невен Исаиловић. У овом раду, пажња је посвећена политици краља Милутина спрам западноевропских, римокатоличких кругова, уз

важан закључак о разликама у динамици политике коју је српски суверен водио до краја 13. века, односно од почетка 14. века када је, суочен са снажењем западноевропских суседа и новим јачањем крсташке идеје, био принуђен да се активније односи према темељним друштвеним питањима попут питања о унији цркава, стремићи неутрализацији потенцијалних претњи.

Друга тематска целина *Владарска моћ*, обликована је темељним историографским прилозима који су се тицали развоја и фаза у еволуцији владарског програма краља Милутина, односа краља и црква, властеле и војске као и документарне грађе и краљеве законодавне делатности. Значајан допринос познавању развоја идеје краљевства у време владавине краља Милутина, остварен је радом проф. др Смиље Марјановић-Душанић „Краљев владарски програм”. Пратећи развој владарског програма током последње две деценије краљеве владавине, ауторка издваја, дефинише и подробно анализира два кључна правца – први, усмерен ка заснивању и снажењу заједничког култа Св. Симеона и Св. Саве, односно развоју идеје о светом краљевству Немањића чији је краљ Милутин легитимни изданак, и други, универзалнији, који се тицао васпостављања владарске идеологије у контексту ступања српског суверена у царску породицу. Др Ивана Коматина у раду „Краљ и црква”, даје осврт на питања краљевог односа спрам двеју канонских цркава које су деловале на подручју српских и поморских земаља – православне и римокатоличке. Закључке о опрезној црквеној политици која је увек следила највише државне интересе, ауторка темељи на систематичном истраживању наративне и документарне грађе, у чему се огледају највиши донети овог значајног прилога. С друге стране, однос краља Милутина, властеле и војске представља главну тему рада др Милоша Ивановића „Краљ, властела и војска”. Пратећи хронологију развоја односа краља Милутина и ове нарастајуће групе у праскозорје њеног највећег успона, аутор је дао вредан допринос познавању функционисања државног апарата крајем 13. и почетком 14. века, што је посебно зависило од еволуције положаја припадника војске и властеле. Рад владарске канцеларије у време краља Милутина и процеси израде владарских докумената, доследно су сагледани и презентовани радом др Небојше Порчића „Краљеви документи”. Своје закључке о развоју образаца за настанак дипломатичке грађе која је, у време краља Милутина, обликована на подобије његових претходника, односно о променама које су наступиле усвајањем образаца византијске дипломатије, посебно након 1299. године, аутор је базирао на истраживању три корпуса расположивих докумената, повеља црквеним

и световним дестинатарима и писама. Радом „Краљево законодавство” аутора др Срђана Шаркића, презентована су сачувана правна акта која сведоче о законодавној делатности краља Милутина, али и знатно шире, правној и законодавној традицији која је устројена у време владавине његових претходника који се у знатном броју примера, у грађи из времена владавине краља Милутина, помињу први пут. На тај начин, осветљена је личност овог суверена као законодавца који је издао знатан број правних аката којима је установљен судски систем и регулисана права и обавезе сталеза.

Трећа тематска целина „Владарска побожност. Духовни живот и светачко прослављање” посвећена је богатој ктиторској и приложничкој делатности краља Милутина, с посебном пажњом усмереном ка функционисању манастира Хиландар, те канонизацији и заснивању светитељског култа краља. Систематичан осврт на ктиторску делатност краља Милутина, највећег задужбинара међу српским средњовековним владарима, доноси проф. др Бранисав Тодић у одељку „Ктиторско дело краља Милутина”. Бавећи се новоподигнутим и обновљеним црквама које је краљ Милутин градио на територији српске средњовековне државе, на Св. Гори, у Цариграду и у Солуну, аутор је посебно истакао кључне подухвате изведене заслугом овог суверена, изградњу, обнову, осликавање и опремање црква Св. Никите код Скопља, Богородице Љевишке у Призрену, Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, Св. Јоакима и Ане у Студеници, католикон манастира Хиландара, Св. Стефана у Бањској и Успења Богородице у Грачаници. Како је краљ Милутин био један од најчешће приказиваних српских средњовековних владара у живопису, било да је реч о ктиторским или другим портретима суверена, наредни рад проф. др Драгана Војводића насловљен је „Краљеви портрети”. Пратећи хронологију и различите целине у оквиру којих је краљ Милутин сликан на зидовима српских средњовековних црква, аутор презентује вредан прилог познавању различитих иконографских образаца, целина и инсигнија карактеристичних за токове савременог сликарства, те ликовне представе овог владара. Осим тога што је био највећи ктитор међу суверенима српске средњовековне историје, краљ Милутин се истакао и као велики добротвор и приложник црква и манастира. Др Бојан Миљковић посветио је свој рад „Краљеви дарови” управо питањима приложничке делатности краља Милутина, разматрајући сачувана дела иконописа, златарства и књижне илуминације, једнако као и оне који су познати искључиво на основу извора. Посебно место у оквиру ове тематске целине припало је радовима који осветљавају, из различитих

углова, однос светог краља и манастира Хиландар ком је овај суверен био посебно посвећен. У раду Мирјане Живојиновић „Краљ и Хиландар”, кроз разматрање ктиторске и приложничке делатности, дати су нови погледи на значај владавине краља Милутина за историју манастира Хиландара, док је у раду др Владимира Вукашиновића „Богослужење у Хиландару и отачаству”, из перспективе богослужбене праксе у 13. и 14. веку, дат вредан прилог еволуцији и променама у црквеним обредима у том временском распону. Проф. др Ирена Шпадијер посветила је рад „Црквеној књижевности у Хиландару и отачаству”. Баш како наслов сугерише, рад прати паралелне токове развоја српске средњовековне књижевности у време владавине краља Милутина, како на Атосу, најважнијем књижевном и преписивачком духовном центру, тако и на територији српских земаља. Развој књижевне продукције, сагледан је кроз делатност најзначајнијих писаца тог времена, Теодосија, Григорија Рашког и Данила Пећког. Последњи рад у оквиру треће тематске целине ауторке др Данице Поповић, посвећен заснивању култа светог краља, насловљен је „Светачко прослављање краља Милутина”. Развој култа испраћен је од времена након краљеве смрти и настанка житија из пера архиепископа Данила II до краја 14. века када је заснивање култа окончано припремом Службе са Синаксарним житијем архиепископа Данила III. У том процесу, посебно је сагледана и улога краљевог маузолеја, Цркве Св. Стефана у манастиру Бањска, као и чудотворне и профилактичке димензије штовања његових моштију.

Зборник је затворен посебном целином која носи наслов „Уместо закључка”. У оквиру целине, приређен је само један рад чији је аутор академик проф. др Љубомир Максимовић. Насловљен „Наслеђе краља Милутина”, уважавајући прилоге који му претходе, рад доследно сажима и затвара наратив о светом краљу Милутину у контексту богатог културно-историјског наслеђа епохе, владавине и личности једног од најзначајнијих владара и светитеља у укупној српској историји.

Огњен ТУТИЋ

'Otherness' in the Middle Ages, eds. Hans-Werner Goetz and Ian Wood, International Medieval Research, Vol. 25, Brepols, Turnhout 2021, 478 pp.

У јулу 2017. године, Универзитет у Лидсу био је домаћин међународног научног скупа, с посебном тематском секцијом која је посвећена феномену *другости*. Осамнаест изабраних излагања публиковано је у зборнику *'Otherness' in the Middle Ages*, који је 2021. године доспео пред научну јавност. Изучавање разних аспеката *другости*, има дугу традицију у друштвено-хуманистичким наукама. Приступ овој тематици из перспективе средњовековне епохе, представља посебан изазов. Стога, не изненађује чињеница да аутори потичу из различитих дисциплина, укључујући историју, историју уметности, историју књижевности и археологију. Самим тим, концепт *другости* сагледан је кроз примену различитих методолошких приступа.

Пре свега, треба скренути пажњу на значај уводног поглавља, чији су аутори Ханс Вернер Гец и Ијан Вуд (Hans-Werner Goetz, Ian Wood, *The Many Facets and Methodological Problems of 'Otherness'*, pp. 11–36). Првенствено, они пружају увид у основне проблеме изучавања *другости*. У том маниру, указују на изазове дефинисања самог појма, објашњавајући га као комплексан и субјективан феномен који зависи од перцепције појединца. Истовремено, аутори се баве прегледом кључних историографских достигнућа, истичући три зборника радова који представљају темељ за даља истраживања: *L'image de l'autre dans l'Europe du Nord-Ouest à travers l'histoire*, ed. Jean-Pierre Jassenne, Villeneuve d'Ascq 1996; *L'étranger au Moyen Âge*, Paris 2000; *Meeting the Foreign in the Middle Ages*, ed. Albrecht Classen, New York 2002. Поред тога, скрећу пажњу на ограниченост примене модерних теорија у контексту средњег века (pp. 16–18). Такође, аутори издвајају поједине термине као средства идентификације *другог* из угла средњовековних извора (pp. 26–28).

На почетку зборника налази се рад Николаса Џасперта (Nicolas Jaspert, *The Mediterranean Other and the Other Mediterranean: Perspectives of Alterity in Medieval Studies*, pp. 37–74). На примеру широког географског подручја, аутор пружа различите перспективе у изучавању концепта *другости*. Затим, Мартин Борисек (Martin Borýsek, *Strangers in the House of Israel: Confronting the Problems of Inner Diversity in Jewish Communal Ordinances at the End of the Middle Ages*, pp. 75–92) истражује међусобне перцепције различитих јеврејских заједница крајем средњег века. Клеменс Гантнер (Clemens Gantner, *Between a Rock and a Hard Place? South-Italian Portrayals of Franks and Byzantines in the Ninth Century*, pp.

93–116) демонстрира начин на који су јужноиталијански хроничари раног средњег века доживљавали поједине етничке групе (Грци и Франци), у односу на њихове владаре. На примеру *Историје* Ерхемберта из Монте Касина, Софи Грубер (Sophie Gruber, *The Construction of Allegiance and Exclusion in Erchembert's „Historia Langobardorum Beneventanorum”*, pp. 117–138) анализира пример појаве нежељеног *другог* унутар одређене заједнице. У наредном прилогу, Силвија Хуот (Sylvia Huot, *Other Genders, Other Sexualities: Crises of Identity in Medieval French Ovidian Narratives*, pp. 139–164) осврће се на тему перцепције рода и сексуалности, као и њиховог међусобног утицаја, из угла француске књижевности позног средњег века.

Астрид Келсер (Astrid Kelsner, *The Jew as the ‘Other’ in Word and Deed*, pp. 165–182) анализира ставове према Јеврејима, на примеру тројице средњовековних мислилаца: Бернара из Клервоа, Пјера Абелара и Томе Аквинског, наводећи да не постоји јасна веза између антијеврејске реторике и позивања на антијеврејска дејства. Ник Кутраку (Nike Koutrakou, *Layers of ‘Otherness’: Appearance Defining and Disguising ‘Otherness’ in Byzantine Monasticism*, pp. 183–213) истражује двојаку слику монаштва, као посебне заједнице у Византијском царству. Занимљив осврт на виђење корчуланских сточара као *других*, даје Фабијан Кимелер (Fabian Kümmeler, *The ‘Others’ from Within: Herders between Rural Communities and Venetian Governance on Late Medieval Korčula*, pp. 215–234). Питању асимилације *другог* у раноисламском друштву, посветио се Едоардо Манзано Морено (Edoardo Manzano Moreno, *Assimilating ‘Otherness’ in Early Islam*, pp. 235–252). Патрик С. Маршнер (Patrick S. Marschner, *The Familiar Stranger: Biblical Perception and Depiction of Muslims in Christian Chronicles of the Iberian Peninsula, c. 900*, pp. 253–274) разматра утицај библијске реторике на перцепцију муслимана, из угла појединих иберијских хроника.

Занимљив осврт на положај варвара у време пропасти Западног римског царства, чија се *другост* у римском друштву све мање препознавала, доноси Ралф В. Матисен (Ralph W. Mathisen, *Not the ‘Other’: Barbarians and the End of the Western Roman Empire*, pp. 275–288). Представе о викингима из угла археолошких извора анализира Меган Матсон Макгинис (Meghan Mattsson McGinnis, *How ‘Other’ was the Viking Otherworld?*, pp. 289–318), док пример изразито позитивне слике *другог*, с позиције историчара књижевности, даје Ју Онума (Yu Onuma, *Otherness as an Ideal: The Tradition of the ‘Virtuous’ Indians*, pp. 319–338). На значај визуелних представа за разумевање јеврејске *другости*, указала је Марија Портман (Maria Portmann, *Distinctive Signs and Otherness: The Depiction of*

Prophets, in the Late Fourteenth Century in the Cathedral of Toledo (Spain), pp. 339–370). Представе о викиншкој епохи из угла скандинавских правних споменика, обрадио је Роланд Шил (Roland Scheel, *‘It was the Law Back Then’: The Viking Age as the Other in Medieval Scandinavian Legal Thought*, pp. 371–394). Фелиција Шмидер (Felicitas Schmieder, *The Other Part of the World for Late Medieval Latin Christendom*, pp. 395–414) пружа допринос разумевању картографских представа о далеком другом. Тиаго Жоао Кејмада Силва (Tiago João Queimada e Silva, *The Muslim „Archother” and the Royal „Other”: Aristocratic Notions of Otherness in Fourteenth-Century Portugal*, pp. 415–436) испитује аристократске представе о муслиманима на простору четрнаестовековног Португала. Зборник затвара рад Миријам Твејт (Miriam Tveit, *The Sámi in Medieval Scandinavian Law*, pp. 437–455) с анализом правног статуса једне етничке групе, као познатог, али изопштеног *другог*.

Наведени радови представљају сликовите примере разматрања концепта *другости* из различитих перспектива, при чему сваки аутор доноси особен приступ. Иако се тиме не добија увид у целовиту слику, хетерогеност тема доприноси бољем разумевању појединих аспеката овог феномена. На тај начин, истраживачи су усмерени ка детаљнијој анализи одређених питања и фокусу на специфичне врсте извора. На пример, радови К. Гантнера и С. Грубер могу послужити као смернице за даља истраживања концепта *другог* у италијанским хроникама раног средњег века. Такође, прилог Ф. Шмидер пружа солидну основу за будућа истраживања знања и представа о православним народима Балкана, с аспекта западноевропске картографије позног средњег века.

Умесно је додати да поред општег, зборник садржи регистар имена и појмова из домена *другости*. Уз то, сви радови написани су на енглеском језику, што публикацију чини пријемчивом за ширу научну јавност. С обзиром на све наведено, може се закључити да зборник радова *‘Otherness’ in the Middle Ages*, пружа корисне смернице за изучавање различитих аспеката *другости* у средњем веку.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

**Alexios G. K. Savvides, *ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ
ΠΡΩΙΜΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ*
(Позновизантијска и раноосманска Тесалија),
изд. ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Athina 2022, 329 стр.**

Смештена на простору северне Грчке, Тесалија се још од древних времена међу осталим подручјима Хеладе издвајала по племенитим коњима, доброј коњици, обиљу воде и богатству. Пространа равница, уоквирана високим планинама, поговодала је развоју земљорадње и сточарства. После бурне историје у античком раздобљу, средњи век дочекала је у границама Византијског царства, али се не би могла убројити међу најважније провинције „царства Ромеја (Римљана)”. Најбурнији период у историји средњовековне Тесалије уследио је после крсташког освајања Цариграда и рушења Византије 1204. године.

Управо се то раздобље нашло под истраживачком лупом Алексиса Савидиса, професора Универзитета у Каламати (Грчка) и угледног византолога чији је научни опус збиља импозантан. Хронолошки посматрано, његова монографија обухвата раздобље од 1204. до око 1470. године, што значи скоро три столећа.

Како у уводу истиче Савидис, историју Тесалије до 1204. године обрадила је грчка научница Ана Аврамеа, а повест ове области у 13. и 14. веку заокружио је Божидар Ферјанчић. Занимљиво је да су обе студије објављене давне 1974. године. Ова чињеница је један од разлога што се Савидис определио да тежиште његове монографије ипак буде на повесници завршних деценија 14. и, поготово, на деценијама 15. века.

Ослоњен на богат фонд сачуваних извора, разнолик како по жанру тако и по пореклу, почев од византијских и поствизантијских (Никита Хонијат, Георгије Акрополит, Георгије Пахимер, Нићифор Григора, Јован Кантакузин, Дука, Георгије Сфранцис, Лаоник Халкокондил, Морејска хроника, Кратке хронике, Јањинска хроника, Хроника о турским султанима, Хроника Галаксида, Хроника Токо, али и Житије Атанасија Метеорита и шаролике исправе похрањене у тесалијским манастирима), преко латинских источника (Жофруа Вилардуен, Роберт од Кларија, Анри од Валенсијена, Марино Санудо Торчело Старији, Рамон Мунтанер и разна латинска документа), све до значајних нумизматичких и сигилографских материјала, аутор је, дакле, својим читаоцима пружио једну богату, живописну и свеобухватну панораму области у северној Грчкој у којој су се догађаји смењивали таквом брзином да се чинило да претичу један другог.

Почев од 1204. године, као што је речено, Тесалија је пролазила кроз епоху убрзаних промена врховне власти. Тако је, најпре до касних шездесетих година 13. века, била део тзв. Епирске државе, потом је прерасла у државну творевину којом су до 1318. године, носећи високу титулу севастократора, владали представници династије Анђела. У тај вишедеценијски временски одсечак пада и долазак гласовите Каталанске компаније (1309), која је позвана да помогне Византији у рату с Турцима, али се отргла и за неколико година победоносно и незауостављиво прокрстарила кроз скоро све европске провинције некадашње Византије. Од 1318. до средине тридесетих година 14. века, Тесалијом је владала породица Орсини, а након тога је, напокон, ушла у састав Византијског царства. У оквирима некадашње империје остала је кратко јер су је 1348. године запосели Срби, најпре Стефан Душан, а онда су Тесалијом владали његов полубрат Симеон (Синиша) Палеолог (1359–1370/1371) и, на самом крају, „последњи Немањић” Јован Урош Палеолог (1371–1373). Управо за владавине Срба у Тесалији отпочео је монашки живот на Метеорима, а Јован Урош, наклоњен смерном тиховању, владарску одору заменио је калуђерском ризом и добио име Јоасаф. Последњи владари Тесалије потицали су из породице Филантропина, а онда су уследили непрестани упади Османлија и Тесалија је потонула у епоху туркократије.

Књигу професора Савидиса чини шест поглавља која, тако поређана, творе једну чврсту и уравнотежену целину. У првом, уводном поглављу, реч је о господарима Епира и Тесалије, а у оквиру Епирске државе настале после рушења Византијског царства, док је друго посвећено позновизантијској тесалијској просопографији, историјској географији и топографији, с посебним освртом на новија истраживања из поменутих дисциплина. Треће поглавље се односи на историјски развој у тесалијској држави од стицања самосталности (1267/1268), за владавине Јована I Анђела Дуке Комнина, до почетка 14. века, док је четврто посвећено не само доласцима Каталанаца, Албанаца и Срба, него и цветању монашког живота. Пето поглавље Савидисове књиге посвећено је османлијској инвазији, односно сталним упадима исламских ратника чији је крајњи исход био заузимање целе области. У жижи шестог, последњег поглавља, налази се турски војсковођа Турахан Бег који је заједно са синовима обележио историју Тесалије у 15. веку и на својеврстан начин пресудно утицао на прелазак касновизантијске у „турску” Тесалију. Књига садржи списак скраћеница, обимну библиографију, опсежан резиме на енглеском језику, подробен регистар и историјске карте (њих пет на броју).

Један од највећих научних доприноса Савидисове књиге састоји се у сасвим новој хронологији османлијског освајања Тесалије. Он

аргументовано истиче да запоседање плодне грчке области није било брзо и није окончано ратним операцијама између 1392. и 1393/1394, како је сматрало неколико истраживача који су припадали старијој византологији и у шта још верују поједини данашњи научници. Напротив, он наглашава да су потчињавање Тесалије и њен улазак у границе Османског царства исход дугог историјског процеса који се одвијао у три главне фазе. Прва фаза је обухватала 1386. и 1387. годину, а друга, у којој су се освајања Османлија такође раширила и на простор континенталне Грчке, трајала је између 1392/1393. и 1396/1397. године. Најзад, трећој фази припадају збивања у широком временском луку између 1423. и 1454/1470, а у вези с коначним падом главних градова Тесалије као што је, на првом месту, Лариса. Прва и друга фаза, истиче Савидис, одиграле су се за владавине султана Мурата I и Бајазита I и углавном су повезане с деловањем ренегата Евренос Бега, ваљаног војсковође који је предводио турске одреде. Између друге и треће фазе, подвлачи Савидис, постојала је једна епизода, један међупериод између 1403. и 1413/1414. године. Било је то време после битке код Ангоре (1402) и тешког пораза Османлија који су државу бацили у дуги грађански рат синова Бајазита I. Управо тада је византијском цару Манојлу II Палеологу пошло за руком да од Бајазитових завађених епигона, између осталих концесија, добије и Тесалију. У трећој фази, за владавине султана Мурата II и његовог сина Мехмеда II, главни посао обавили су османлијски војсковођа Турахан Бег (преминуо 1456) и његови синови Ахмед Бег и Омер Бег. Коначно освајање Тесалије, када су у њеним планинским областима утихнули и последњи знаци отпора, одиграло се у вези с османлијским запоседањем острва Еубеје (Евије), које су Венецијанци називали Негропонт, а које ће Турци назвати Агрибоз, 1470. године.

Сводећи у најкраћем оцену књиге која је пред нама, можемо да нагласимо да је посреди још једна у низу узорних монографија неуморног проучаваоца византијске прошлости Алексиса Савидиса у којој је аутор, као и у својим претходним студијама, исказао хвале вредну акрибију и беспрекорну хеуристику.

И на крају, али не и на последњем месту, са задовољством се може истаћи да проф. Алексис Савидис има много лепих речи о студији академика Божидара Ферјанчића, која је из штампе изашла пре безмало педесет година (*Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974), а то, опет, значи да је Ферјанчићева књига у свету византологије издржала строги суд времена.

Sotto lo sguardo di Ruggero : Un sovrano, un regno, una città del Mediterraneo medievale, a cura di Francesco Paolo Tocco, Centro Studi Ruggero II – Città di Cefalù, Cefalù 2022, 388 pp.

Под Руђеровим будним оком: Владар, краљевство и град средњовековног Медитерана – како бисмо могли превести назив италијанског оригинала – резултат је великог међународног скупа који се одржао у Чефалуу (Сицилија) између 29. фебруара и 1. марта 2020. године. Организатор скупа је био новоосновани научни центар *Centro Studi Ruggero II* (Центар за студије Руђера II), са седиштем у истом граду.

Скуп је одржан у Чефалуу јер је посвећен првом сицилијанском краљу Руђеру II (1105–1154). Наиме, иако је познат још од Антике као грчки Кефаледион, владавина краља Руђера трајно је изменила његову судбину. Први сицилијански краљ је одлучио да овде, надомак своје престонице Палерма, подигне катедралну базилику као сопствени маузолеј. Ова катедрала је опстала до данас као једно од највећих културних блага Сицилије.

С друге стране, краљ Руђер II је један од најважнијих средњовековних владара Сицилије и јужне Италије. Он је својим крунисањем 1130. године основао краљевство којим је ујединио Сицилију и јужну Италију, које ће у неком облику опстати све до уједињења Италије 1860. године (иако је већи део тог периода било подељено између два сицилијанска краљевства – једног на острву а другог на Апенинском полуострву познатом у историографији као *Нануљска краљевина*). Као неко ко је оставио за собом велику државу која се у једном тренутку простирала на два континента и бројне задужбине, Руђер II не престаје да привлачи пажњу како сицилијанске и италијанске, тако ни шире међународне научне заједнице, док се његова смрт 28. (односно 26) фебруара традиционално обележава у краљевом граду.

Сама књига има 388 страна и подељена је у две целине. Прву чине уводни, поздравни делови, док другу чине научни радови са самог скупа. Научни део књиге чине три целине (како алудира и сам поднаслов): то су *Владар, Краљевство и Чефалу: Град недозвољеног предаха* где се аутори баве самим Руђером II, Сицилијанским краљевством које је он створио и Чефалуом. Сви радови су на италијанском језику изузев три рада на шпанском.

У научној целини *Владар* први рад је *Ruggero chi?* (Који Руђер?) Франческа Паола Тока (23–37). Токо почиње своје излагање с одређеним теоријама у филозофији науке о проблемима традиционалне историографије и потом посматра та питања кроз призму историографије која се бавила Руђером II од краја 19. века. Противи се анахроним погледима на краља Руђера и миту који се стварао око његове личности, те као аутор првог научног рада у зборнику и његов уредник, сматра задатком ове књиге да нека питања добију нова, научна тумачења.

Следећи рад, Фулвија Деле Донеа, *Il primo re di Sicilia e la sua incoronazione: narrazioni, problemi, significati* (Први краљ Сицилије и његово крунисање: наративи, проблеми и значења) (39–51) говори о томе како настаје једно ново краљевство у средњем веку, на примеру Руђерове Сицилије. Анализира наративне изворе и говори о њиховој контрадикторности, и проблемима при настанку једне краљевине без праве државничке традиције.

L'incoronazione di Ruggero. Un nuovo testimone dell'Ordo A (Руђерово крунисање: Ново сведочанство *Ordo A*) Анђеле Ламана (53–64) јесте ауторкин прерађен магистарски рад у коме се она бави петим рукописом извора познатог као *ordo A*. Ради се о посебној врсти извора који описују протокол крунисања, те ауторка анализира један нови рукопис првог протокола из времена крунисања који је пронашла у Народној библиотеци у Барију. Она говори о стању у ком је сачуван, како изгледа итд. Ламанин закључак је да је пети рукопис *ordo A* настао на Сицилији крајем 12. века, а уз свој рад је приложила и фотографије и читање рукописа.

Рад Жан-Марија Мартена *Ruggero II: un sovrano polisemico?* (Руђер II: вишезначан владар?) (65–81) објављен је постхумно. И овај рад се бави природом Руђеровог краљевства с обзиром на чињеницу да је оно настало на територијама које су некад биле арабљанске и византијске, као држава папских вазала у 11. и 12. веку. Аутор се бави и питањем Руђерове титуле и да ли је Руђер био западни владар или не, што Мартен утврђује на основу тога како су га видели његови поданици. Важно место за разумевање Руђеровог положаја и круне је његов однос са Римском црквом. Док нас данас занима мултиетничност Руђеровог краљевства, савременици Руђера II нису сматрали странцем и он представља једног западног владара (по критеријумима Леон-Робера Менажеа). Угледање на стране моделе (као што су византијски), Мартен види као покушаје краља Руђера да се одвоји од папа чији је био вазал, а не као одлику толеранције и мултиетничности краљевства.

На ову тему се надовезује и рад Аник Петерс-Кисто *Ruggero II, un „re imperiale”?* (Руђер II, „царски краљ”?) (83–100). Ауторка се бави

питањем да ли је Руђерова држава била империја и ту се позива на теоријску литературу о империологији. Она говори о краљевској титули, освајачкој политици, визуелним представама, државним традицијама новоосноване краљевине итд. Противи се Меланжеовом гледишту да је то типична западна држава, већ је види више оријенталном, због њеног империјалног модела из Византије и исламског света уз помоћ којих је Руђер II хтео да буде независан и суверен. Њена теза је да је римство било инструмент Нормана да се одвоје од папског Рима, те су византијски елементи били усмерени ка идеолошкој борби против папа а не немачких царева. У прилог том становишту је неговање исламских и византијских традиција с простора његовог краљевства. Због тога су утицаји византијског римства били пресуднији, него рецимо немачког, што значи да Краљевина Сицилија није толико пост-каролиншка и отонска како се то приказује у делу историографије.

„*Sultano battezzato*” – *Ruggero II come restauratore e armonizzatore: alcune osservazioni sulla visione orientalistica di Michele Amari* („Крштени султан” – Руђер II као обновитељ и ускладитељ: неколико запажања о оријенталном схватању Микелеа Амарија) Кордуле Волф (101–122) бави се, као и Токо, ставовима модерне историографије о краљу Руђеру. Чувени сицилијански и италијански оријенталиста Микеле Амари (1806–1889) био је творац термина „крштени султан” у својој књизи *Историја сицилијанских муслимана*. Овај термин Микеле је највише користио за Фридриха II, али и за његовог деду Руђера II, због неких исламских обичаја на њиховим дворевима, те је током ризорђимента створена слика о Руђеру као симболу акултурације, синкретизма и транскултуралности. Волф се у свом раду бави утицајем Амаријевог виђења Руђера II на слику првог сицилијанског краља у савременом друштву и објашњава каква је била улога те слике у време када је Амари писао своју књигу.

У раду *Riflessioni sulla presenza di Ruggero II nei testi agiografici meridionali* (Промишљања о слици Руђера II у јужноиталијанским хагиографским текстовима) Франческа Панарелија (123–138) анализирају се житија светих из норманско-хоенштауфеновског периода у којима се појављује краљ Руђер. У њима је краљ маргинална личност која треба да посведочи светитељевој светости. Углавном је представљен као негативна личност, иако постоје значајни изузеци. У сваком случају, краљ се на крају увек увери у светитељево светост, која потом Руђера II подстакне на ктиторску делатност.

Рикардо Берарди је аутор рада који се зове *Feudo e servizio militare in Calabria e Sicilia durante l'età di Ruggero II. Un modello per il nuovo Regno di Sicilia?* (Феуд и војна служба у Калабрији и на Сицилији за

време Руђера II: Образац за нову Краљевину Сицилију?) (141–167) и са којим почиње целина зборника под насловом *Краљевство*. У њему се аутор бави питањем институције феуда на простору Руђерове матичне територије на Сицилији и у Калабрији на основу документарних извора из 12. века. Посебно се бави феудалном терминологијом из извора, која није увек најјаснија. Тако се рад осврће и на природу баронских каталога и како је хетерогено краљевство требало да помири све традиције које су постојале у новооснованом краљевству, како би владар оптимизовао своје војне снаге. Феуди из извора су по Берардију служили сицилијанским краљевима за регрутацију војске, уз све опрезе тумачења феудалне терминологије. На крају рада аутор је приредио и мапу Калабрије и Сицилије на којој су убицирани топоними из рада.

У свом раду *La politica matrimoniale alla corte normanna di Sicilia* (Брачна политика на норманском двору на Сицилији) (169–186), ауторка Кармелина Урсо даје преглед историје бракова које су склапали представници породице Отвил. Иако почиње свој преглед с војводом Апулије Робертом Гвискардом (1057–1085) и његовим браковима, када пређе на Гвискардовог млађег брата, великог грофа Сицилије Руђера I (1071–1101), ауторка се више не враћа на апуљску грану породице Отвил, већ се рад потпуно усредсређује на династију Руђера I. Излагање се завршава браком између кћери Руђера II, Констанције, и немачког цара Хенрика VI Хоенштауфена (1191–1197) и доласком на власт нове династије.

У првом од три рада на шпанском, *La eboraria en época de Ruggero II y los procesos de transculturación en el Mediterráneo medieval* (Обрада слоноваче у време Руђера II и процеси транскултурације на средњовековном Медитерану) Ноелије Силва Санта Круз (187–209), разматрају се фатимидско-норманске културне везе преко обраде слоноваче на норманској Сицилији, с обзиром на чињеницу колико је слоновача била цењена на Медитерану и колико је слоновача која се обрађивала на Сицилији била распрострањена по Европи. Сицилија је имала добар положај за трговину слоновачом јер је била близу Африке, а та близина с Арабљанима служила јој је као стални узор за обраду те слоноваче, копирајући мотиве из арабљанских палата, илустрованих књига и слично. Ауторка се посебно бави предметима од слоноваче у Руђеровом краљевству, а најбољи примери за то налазе се у Палатинској капели у Палерму. Један од закључака који Силва Санта Круз истиче јесте да се норманска слоновача не може квалификовати као *византијска*, *исламска* или нешто треће, јер се тиме маши суштина те уметничке делатности и оригиналност коју је она имала. На крају се налазе и фотографије најважнијих или егземпларних предмета из текста.

Сличан је и рад Лауре Родригез Пеинадо, *La producción textil y el „ergasterion” de la corte normanda: reflexiones para su estudio* (Производња тканине и „ергастерион” норманског двора: размишљања за студију) (211–228). Као и у случају слоноваче, Родригез Пеинадо бави се тканинама које су настале у норманској краљевини током 12. века, у разним приватним радионицама попут оних у Шпанији, које су опонашале или копирале луксузну робу са истока, из фатимидског Египта и Византије. Ауторка је на страни оних који више наглашавају арабљански утицај, иако је и византијски евидентан у многим примерима норманских тканина. Извори такође некад упућују на то да су радионице на Сицилији биле византијског типа, те Родригез Пеинадо предлаже нову методологију с већим фокусом на саме предмете, како би се дошло до нових, прецизнијих сазнања о обради тканине у Шпанији и на норманској Сицилији.

Последња целина зборника *Чефалу: Град недозвољеног предаха* почиње с радом Антонија Франка *Note su Cefalù islamica* (Белешке о исламском Чефалуу) (231–237). Аутор даје преглед историје Чефалуа од антике до Нормана, објашњавајући како се о граду мало зна у периоду пре него што је Руђер II у граду подигао катедралу. На основу арабљанских путописаца из 12. века и сачуваних муслиманских гробница из Чефалуа, Франко истиче економски значај и богатство града у арабљанском и норманском периоду, као и његов мултиетнички карактер.

Бруно Фиљоло у свом раду *Le relazioni tra Cefalù e le città della costa in epoca normanna* (Односи између Чефалуа и приморских кампанских градова у норманском периоду) (239–263) на основу документарних извора за Чефалу говори о привредној сарадњи између градских бискупа и тиренских трговинских центара из Кампаније, пре свега Амалфија. Ови градови су подстицали економски развој Чефалуа, којим су руководили бискупи откада је град постао седиште бискупије. На крају рада аутор даје и апендикс с две релевантне повеле, за које је приредио сажетке њиховог садржаја и оригинални текст.

Роза Марија Куко и Стефано Васало су потписници рада *I Normanni tra Cefalù e le Madonie alla luce delle recenti scoperte archeologiche* (Нормани између Чефалуа и Мадонија у светлости недавних археолошких открића) (265–291). Аутори својим радом желе да прикажу историју Мадонија и Чефалуа у норманском периоду, на основу неколико локалитета у том подручју. Највише пажње су посветили тзв. Цицероновим термама у Чефалуу и опатији Св. Ђорђа у Гратерију. Анализирају и неколико утврђења на подручју Мадонија, те закључују да је постојао континуитет у насебинама овог простора пре и после норманске превласти.

Последњи рад на шпанском је *Sicilia, España y el lenguaje artístico islámico internacional* (Сицилија, Шпанија и међународни језик исламске уметности) Хуана Карлоса Руиса Соусе (293–321) и објављен је постхумно. Аутор се прво осврће на различит приступ код историчара уметности још од 19. века о питању перцепције арабљанске уметности Шпаније и Сицилије и на појам „мудехар” (*mudéjar*) у историји шпанске уметности. Главни предмет истраживања рада јесу мукарнаси у исламској уметности: чему су служили, шта су представљали, како су настали и где су се све могли налазити. Мукарнасе су због своје универзалне идеје о стварању света преузели и остали припадници аврамовских религија који су тада били у културном додиру с муслиманима, те Руис Соуса наводи најважније примере из Шпаније и са Сицилије. Закључак је да су и сицилијански и шпански краљеви користили исламске идеолошке представе, без обзира на њихову религиозну припадност, како би промовисали сопствене владарске врлине и способности, те се њихова архитектура може (и мора) разумети једино у ширем контексту муслиманског Медитерана.

Frammenti ruggeriani. Il perduto spazio sacro della cattedrale di Cefalù (Руђеровски фрагменти: Изгубљени свети простор катедрале у Чефалуу) рад је Руђера Лонга и Франческа Капитумина (323–378), у коме је први део под називом „Средњовековни свети простор и његове трансформације (XII–XVII)” написао Лонго, а други под називом „Вајарски системи литургијског декора: Материјални докази и изгубљено” Капитумино, док је закључак заједнички. Лонго се бави изгледом светог простора унутар катедрале у време када је базилика настала и како се мењао њен изглед, нарочито у 16. и 17. веку (иако је тај процес трајао од 12. до 20. века). На основу фрагмената Капитумино закључује да су на тим предметима из главног брода базилике радиле бар две радионице: једна из Месине и друга цистерцитска пореклом из Монпељеа. Његова теза је да су фрагменти израђени тридесетих и четрдесетих година 12. века, али су већ у другој половини столећа доживели знатне модификације када је катедрала из непознатих разлога преуређена.

Зборник се завршава радом Винченца Гарба на тему *Ruggero II sovrano attuale in ogni tempo. Note e margine della tradizione cefaludese di commemorare l'anniversario della morte del sovrano il 28 febbraio di ogni anno* (Руђер II актуелни владар у свакој епохи: Белешке и записи о чефалуској традицији комеморације годишњице владареве смрти 28. фебруара сваке године) (379–383), који уједно представља и епилог ове књиге. Традиција да се у Чефалуу обележава датум смрти Руђера II датира још из 18. века, а Гарбо се бави неколицином примера из 19. века када

је први сицилијански краљ код савременика био приказиван као владар с анахроним, модерним владарским врлинама. Посебно је питање зашто се краљева смрт обележава 28. а не 26. фебруара, и једно од објашњења је да су тек тада становници Чефалуа сазнали за Руђерову смрт.

У зборнику се налазе радови из историје, историје уметности, историје књижевности и археологије. У зборнику се доста радова бави модерном перцепцијом Руђера II и средњовековних тема.

Вук Р. САМЧЕВИЋ

Natalie Rothman, *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Cornell University Press, Ithaca and London 2021, xxiii + 419 pp.

Изучавање дипломатских односа две државе наводи на анализу начина на који се одвијала комуникација између њених службених представника. Тада је неопходно поставити питање: на који начин су премошћивани лингвистички јаз и културолошке разлике у моментима када је разумевање на више основа било преко потребно? За размену информација и сарадњу османске и венецијанске управе били су одговорни драгомани или терџумани (итал. *dragomano*, тур. *tercüman*) – преводиоци који су својим посредовањем свакодневно доприносили одрживости, не само дипломатских, већ и економских веза и културолошке размене. Претече драгомана, које познаје период ране модерне, могуће је пронаћи у античком добу, када су слични службеници били запослени као медијатори у комуникацији између власти и становништва. Њихова улога у средњем веку и даље је била ограничена на посредовање унутар једне државе, да би с временом драгомани задобили функцију преводиоца „оријенталних језика” – арапског, персијског и османског. На италијанском подручју, драгомани су интервенисали при успостављању дипломатске и економске сарадње с Фатмидима и Мамелуцима у Египту. Ширење Османског царства допринело је да њихова функција у преговарању са османским службеницима постане од велике важности за одржавање трговине и политичких односа с растућом империјом на Оријенту. Због улоге коју су имали, очекивано је да студија коју овом приликом представљамо није

усамљен резултат изучавања њихове активности, па ћемо поменути само поједине које су јој претходиле.

Преданост венецијанске власти да у Венецији оформи школу за учење оријенталних језика (итал. *scuola di lingue orientali / dei giovani di lingua*) резултирала је с неколико неуспелих покушаја у периоду од 16. до 18. века. Њихове напоре, појединачне пројекте и препреке с којима су се суочавали, обрадила је Франческа Лукета у три рада публикована у периоду од 1983. до 1989. године („Un progetto per una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento”, *Quaderni di Studi Arabi* 1 (1983) 1–28; „Una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento: il secondo tentativo”, *Quaderni di Studi Arabi* 2 (1984) 21–61; „La scuola dei ‘giovani di lingua’ veneti nei secoli XVI e XVII”, *Quaderni di Studi Arabi* 7 (1989) 19–40). Остали истраживачи скренули су пажњу на венецијанску школу за драгомане у Истанбулу (С. Сосо, F. Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Porta, Venezia, Comune di Venezia-Università degli Studi di Venezia*, 1985, 106–116; I. Palumbo Fossati Casa, „L’*école Venitienne des ‘Giovani di Lingua’*”, *Istanbul et les langues orientales*, édité par Frédéric Hitzel, Istanbul–Paris, IFÉA, INALCO, L’Harmattan, ISIS, 1997, 109–122), а последњи период њеног постојања крајем 18. века представили су Марија Пиа Педани и Антонио Фабрис у свом заједничком раду („L’ultimo atto della scuola veneziana dei giovani di lingua a Costantinopoli”, *Quaderni di Studi Arabi* n.s. 11 (2016) 51–60). Будући да је венецијанска служба изнедрила драгомане чије су породице генерацијама остајале на овој позицији, неки аутори су указали на немали траг који су ова имена остављала у венецијанској историји. Некима од њих посветили су се Марија Пиа Педани и Кристијан Лука анализирајући њихово порекло, живот, породично стабло и утицај који су имали на дипломатске односе Венеције са Османским царством. Захваљујући њиховим радовима, историографија је упозната са завидном службом Микелеа Мембреа, драгомана који је половином 16. века радио при Магистрату за трговину, као и преводиоцима из угледних породица Брути, Боризи, Грило, Тарсија (М. Р. Pedani, „The Interpreter Michele Membrè’s Life in Venice, Cultures of Empire: Rethinking Venetian Rule, 1400–1700”, *Essays in Honour of Benjamin Arbel*, Brill 2020, 383–413; С. Лука, „Il bailaggio veneto di Costantinopoli nel Cinque–Seicento: i dragomanni provenienti dalle famiglie Brutti, Borisi e Grillo”, *Dacoromano-Italica: studi e ricerche sui rapporti italo–romeni nei secoli XVI–XVIII*, С. Лука, Cluj–Napoca 2008, 105–158). Служба ових преводиоца у другим европским центрима била је подједнако привлачна истраживачима, па је тако о дубровачким драгоманима и њиховим обавезама писала Весна Миовић-Перић („Dnevnik dubrovačkog dragomana

Miha Zarinija”, *Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 33 (1995) 93–135; „Dragomans of the Dubrovnik Republic: their training and career”, *Dubrovnik Annals* 5 (2001) 81–94).

Ауторка књиге коју овом приликом представљамо пришла је тематици после вишегодишњег изучавања венецијанско-османских дипломатских односа. Након што је одбранила докторску дисертацију на Одељењу за антропологију и историју у Мичигену, запослила се на Универзитету у Торонту, где данас има звање професора. Њена постдокторска истраживања била су омогућена стипендијама при Универзитету у Торонту, а касније признавана наградама које је добила за објављене резултате. Интересовања Е. Натали Ротман простиру се у сфери ране модерне историје Медитерана, где се највише фокусира на венецијанско-османске односе. На темељу који је Фернан Бродел поставио посматрањем Медитерана као простора на коме се преплићу политичке границе, зоне контаката и размена, Ротман је скренула пажњу на значај изучавања културолошких медијатора. Ово питање је обрадила у својој претходној студији *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul* која је изашла из штампе 2012. године (Ithaca and London: Cornell University Press), па је ово њена друга већа публикација у којој је истакла улогу посредника између Венеције и Османског царства.

Студија Е. Натали Ротман подељена је на увод, седам поглавља и закључак. Сасвим оправдано, ауторка је у почетном делу објаснила потребу за подробнијим разумевањем драгомана, представивши укратко ко су били ови службеници, и каква је била њихова улога. Нагласила је да се у свом раду у највећој мери усредсредила на настанак и деловање венецијанског кадра преводилаца, али да није пренебрегнута чињеница постојања драгомана и у другим европским службама. Постављајући темељ за даљу анализу, на самом почетку истакла је да драгомани нису били пуки преводиоци, чији се посао заснивао на једноставном тумачењу одређеног текста на османском језику. Њихово познавање османске културе и историје, политичког уређења и обичаја ставило их је у завидан положај посредника који су имали могућност да утичу на односе између европских држава и Османске империје, али и да учествују у ширењу османске литературе. Износећи теорију да корени оријентализма сежу знатно пре доба просветитељства, ауторка је изнела мишљење да зачетак оваквог виђења исламских култура треба тражити у Истанбулу у време 16. и 17. века. Као одговорне за то видела је припаднике европског дипломатског миљеа који су, заједно са османском елитом, још тада поставили основе виђења ислама као једне цивилизације. Стога је, као један од циљева анализе, установљена потреба да се покаже на који начин

су драгомани, као медијатори ове две државе, успостављајући визуру за разумевање османског језика и културе, дали свој допринос настанку оријентализма.

У првом поглављу (*Localizing Foreignness: Forging Istanbul's Dragomanate*) објашњено је на који начин се одвијала обука младих за службу венецијанских драгомана. Грађани Венеције пријављивали су своје синове за позицију драгомана, пошто су је видели као добру прекретницу, а поданици с прекоморских територија су на овај начин стварали слику оданости Републици. Ученици су били и припадници католичке заједнице Истанбула међу којима је било Пижана, Венецијанаца и Ђеновљана, досељених пре Четвртог крсташког рата, али и фанариота, потомака угледних византијских породица. Сви шегрти за ову службу учили су на баиловом двору у Истанбулу. Без обзира на проблеме с којима се суочавало обучавање драгомана у Истанбулу, венецијанска школа показала се као најефикаснија. Друге европске државе су, без већег успеха, покушавале да створе самосталне школе за ову службу. Подучавање у баиловој резиденцији имало је своје предности због дипломатске средине у којој су младићи свакодневно боравили, где су могли да стекну драгоцено искуство за сналажење у ситуацијама од политичког значаја. Временом су родитељи у Венецији почели да страхују од лошег утицаја истанбулске средине на њихову децу, па су и зазирали од тога да их шаљу на обуку. С друге стране, венецијански представници власти видели су венецијанске грађане као најпогодније за ову функцију. Истовремено су истицали негативне стране драгомана пореклом из католичке заједнице Истанбула, сматрајући да нису довољно лојални. Без обзира на тенденције извесних представника венецијанске управе, захваљујући израженој ендогамији међу овим службеницима, који су се ограничавали на брачне везе унутар чланова сродничке заједнице, у 17. веку настала је снажна каста истанбулских драгомана, па је и наслеђивање ове функције постало уобичајено.

Ова тема је подробније разрађена у наредном поглављу (*Kinshipping: Casting Nets and Spawning Dynasties*), у коме се објашњава како је поменута заједница драгомана у Истанбулу формирана склапањем мешовитих бракова између припадника католичке и православне вере. Младићи из ових породица познавали су грчки, који им је био матерњи језик. Италијански језик, с друге стране, упознавали су од очева, али и током школовања у оквиру баилове резиденције у Истанбулу. На овај начин, настајале су породице драгомана међу којима су Боризи, Брути и Тарсија, пореклом с албанског, црногорског и истарског подручја. О друштвеном статусу драгомана у Истанбулу говоре велика имања која су

ови службеници завештавали цркви у Пери, кумства на крштењима, као и робови које су поседовали у свом домаћинству.

На значај неколицине збирних извештаја насталих из пера венецијанских драгомана ауторка је указала у трећем поглављу (*Inscribing the Self: Dragoman's Relazioni*). „Релације” (итал. *relazioni*) су збирни извештаји, драгоцен резултат венецијанских дипломатских путовања, а настајали су по завршетку сваке мисије коју би један представник Венеције имао на странијој територији. Будући да су, као врста документа, били карактеристични за венецијански племићки и управни миље, важно је што је Ротман посветила пажњу анализи релација које су писали драгомани. Као припадници венецијанског грађанског слоја или католичке истанбулске заједнице, драгомани су имали своја задужења која нису била искључиво дипломатске природе. Премда су се кретали у кругу државних представника Венеције, пренос спољнополитичких идеја и запажања значајних за јавни интерес Републике није био њихов задатак. Самим тим, неколико дипломатских мисија на које су послати, а које су на овај начин забележене, осим што показују какве су биле њихове језичке способности, указују и на преговарачке вештине, разумевање културолошких разлика и способност посредовања између две различите политичке управе. Поред тога, ауторка је у овим релацијама успела да препозна и напоре драгомана да формирају слику о себи, представе се као венецијански поданици и припадници интелектуалног круга Републике и направе идеолошку дистанцу од османског света у коме су одрасли, живели и школовали се.

Да су визуелне представе важан изворни материјал који може да помогне у разумевању угледа драгомана и њихове службе показано је у четвртном поглављу (*Visualizing a Space of Encounter*). Фокусирајући се на представе које су настале у 17. и 18. веку, у оквиру илустрованих албума о османској дипломатији и портрета насликаних по поруџбини драгомана, Ротман је истакла на који начин су драгомани били виђени, као и какву слику су желели да оставе о себи. У појединим илустрацијама једног албума препознат је и утицај драгомана у изради. Приказивање драгомана физички позиционираних између венецијанских и османских службеника имало је за циљ да укаже на њихов положај између две управе, а неколико представа које говоре о њиховом погубљивању на османској територији јасно истичу пожртвованост ових венецијанских поданика и посвећеност с којом су служили Републици. Уља на платну која се чувају у Покрајинском музеју Копра и Градском музеју у Поречу презентују ове преводиоце у раскошној одежди, у ставу који одише самопоуздањем, у окружењу барокног стила у коме су обично приказивани европски представници на османском двору.

Пето поглавље (*Disciplining Language: Dragomans and Oriental Philology*) указује на утицај који су драгомани имали на ширење знања о османском језику. Османски језик дуго није био уврштен у групу оријенталних језика, па се и није учио на универзитетима на Западу, а знање о њему могло је да се стекне једино на територији Османског царства. Прва граматика османског настала је у 16. веку, а први италијанско-османски речник у 17. веку. Речници су најчешће настајали на основу доступних рукописа, а писали су их мисионари, морнари, ходочасници и путници, па су били пуни позајмљеница из грчког, словенског и италијанског. Примећено је да је утицај драгомана учинио да се у речницима направи јасна разлика између османских речи и позајмљеница из других језика, али и да буде наглашен значај познавања арапског језика. Захваљујући утицају драгомана из Француске, Трансилваније, Тоскане и Венеције, у речнике су уведена фонетска објашњења о транскрипцији османских речи латинским словима, као и о хармонији вокала. Као резултат њиховог учешћа у формирању речника и граматика, не само да су османски, арапски и персијски били сврстани међу оријенталне језике, већ се и њиховом познавању придавао значај.

За истраживаче који не познају османски, и искључиво се ослањају на преводе османских докумената насталих у канцеларији венецијанских драгомана, од незанемарљивог значаја је шесто поглавље (*Translating the Ottomans*). Захваљујући анализи и поређењима која су у њему спроведена, могуће је разумети у којој мери су оригинална османска документа измењена и прилагођена разумевању ондашњег читаоца, говорника италијанског језика. Ауторка је истакла да се стил превођења разликовао у зависности од тога који је драгоман радио на њему. Поставила је бројна питања: да ли верно одрађују преводе, да ли имају неке шаблоне, како њихово порекло утиче на рад с документима и да ли размишљају о знању које читалац поседује о османској култури? Препознала је да су неки османски термини различито превођени. Да је познавање османског политичког система и конвенционално образовање при баиловој резиденцији у Истанбулу знатно утицало на рад драгомана, показано је на примеру Ђиролама Албертија. Овај венецијански грађанин и његови преводи представљају пример како је разумевање друге културе, али и боравак у дипломатској средини, знатно утицао на пренос информација из османских докумената. Његови преводи начињени су с разумевањем правних концепата османске управе и подаништва, као и унилатералности мировних уговора. Поједини драгомани остављали би оригиналне термине за титуле османских службеника, уз мање прилагођавање италијанском језику, док би други прибегавали коришћењу термина

венедијанских звања, која су видели као приближно слична. Коришћење речи на венедијанском дијалекту ауторка је видела као један од начина да се неке непознанице ставе у културолошки оквир који би читаоцима олакшао разумевање. Такође, Ротман је у преводима препознала тенденције драгомана да истакну свој статус венедијанског грађанина, али и несигурност коју су појединци имали због порекла. Примећен је допринос драгомана у стварању слике о стандардизованом османском језику који се користио у Истанбулу, наспрам других дијалеката који су постојали у Османском царству. На упознавање османске културе утицали су увођењем речи и термина из османског језика у италијански, уз извесне измене и прилагођавања. Ауторка сматра још и да су управо овим истицањем разлика и сличности између венедијанских и османских израза учествовали у стварању оријентализма.

Седмо поглавље (*Circulating „Turkish Literature”*) посвећено је учешћу драгомана у процесу ширења османске књижевности унутар европских кругова. Саветовањем, превођењем и пружањем разне друге помоћи за штампу неке историјске студије или хронике која је настала на османској територији, драгомани су умногоме помогли у ширењу знања о османској историји и култури. Ово је допринело и изградњи визуре коју је европски научни круг имао о Османском царству. Ауторка процењује да је овај процес трајао од 1570-их до 1720-их и назива га „ренесансом драгомана”. Њихово учешће није се сводило само на превођење дела, већ и на помоћ при сакупљању грађе којој су имали приступа, као и набавци списа захваљујући истанбулском кругу у коме су се кретали. Показало се да су драгомани својим радом, каталогизацијом списа којима су имали приступ, као и набавком других, поставили камен темељац за студије о османској држави и тако утрли пут будућим османистима.

У поговору (*Eplilogue: Dragomans and the Routes of Orientalism*), Ротман закључује како је процес формирања драгомана умногоме утицао, не само на ширење знања о овом језику у европским круговима, већ и на свест о значају који има пракса и примена наученог унутар круга нативних говорника. Приметила је како се венедијанска школа за драгомана у Истанбулу издвајала због своје напредности у приступу усавршавања ученика, али и коришћењем другачијег педагошког и дипломатског материјала у настави. Захваљујући венедијанском програму учења османског језика у баиловој резиденцији у Истанбулу, где су ученици свакодневно били окружени нативним говорницима, укореењен је став о значају утицаја друштвене средине на усвајање знања о језику. Генерације драгомана који су на овај начин образовани, показали су се као спретни и сигурни у примени наученог, па су на тај начин најбоље испуњавали

свој задатак. Ипак, систем упознавања новог језика кроз превођење текста и проучавање граматике, који је иза себе оставила језуитска школа, дуго је остао примаран начин школовања. Тек је од 20. века почео да се придаје значај педагошкој методи која је потенцирала примену језика у комуникацији, а која је изнедрила многе спретне драгомане у венецијанској служби.

Важност ове књиге је вишеструка. Њени резултати примењиви су, како у венецијанско-османским, тако и у лингвистичким студијама. Ова тема можда и има највећи значај за истраживаче који се баве венецијанско-османским односима искључиво кроз анализу докумената венецијанских канцеларија. Скренувши пажњу на то како се порекло драгомана одражавало и на стил њихових тумачења, ауторка је помогла да боље сагледавамо сваки превод османских списа који се нађе пред нама. Анализом породичних веза, образовања и рада драгомана, Ротман је овом књигом пружила основу за слична размишљања која могу само да олакшају пут једног истраживача који се бави везама између Венеције и Османског царства.

Марија АНДРИЋ

A. Ves Mičel, *Velika strategija Habzburške monarhije, Službeni glasnik, Beograd 2022. Biblioteka Društvo i nauka, Edicija Trag.*
Prevela s engleskog Vanja Savić.
(A. Wess Mitchell, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire, Princeton University Press 2018*)

Подухват превођења и публиковања књиге из историје Хабзбуршке монархије, вредан је похвале сам по себи. Број монографија које су објављене или преведене на неку од бројних тема из опуса „хазбуршке” историографије заиста је мали, што никако не може бити објашњено нити оправдано чињеницом да је наш регион, у сваком смислу, део историјске баштине те државе. Током последње деценије на српском језику појавили су се преводи класичних монографија, попут оне Гинтера Ернста Ротенберга (*Аустријска војна граница у Хрватској 1522–1747*, 1960, и *Војна граница у Хрватској 1740–1881*, 1967) у издању СКД Просвјете

2022. године, и оне Чарлса Инграоа (*Хабзбуршка монархија 1618–1815*, 1994, 2000) у издању Центра за регионализам, Нови Сад и Задруге Рес публика, Београд, 2014. године. Штавише, може се повући паралела између наведених класичних публикација и ове најновије, Мичелове, осим у погледу чињенице да су аутори земљаци – Американци, те врсни познаваоци прилика у Централној Европи ангажовани у политичким и образовно-културним институцијама своје државе, и по томе што њихов приступ у истраживању и писању претендује на сврсисходност, свеобухватност и синтетичност. Мичел је свакако представник млађе генерације америчких познавалаца историје Хабзбуршке монархије (рођен 1977. године), с тек неколицином објављених радова. Књига коју представљамо, заправо је његова докторска дисертација, одбрањена на Слободном универзитету Берлин, Одељењу за политику и социологију, јула 2017. године, те под истим насловом (и готово без икаквих измена) штампана у издању Принстонске универзитетске штампарије наредне, 2018. године. Управо у то време, Мичел је постао државни секретар за европске и евроазијске послове (2017–2019), па и опуномоћеник Трампове администрације за Балкан (у посети региону марта 2018). Поред похвале домаћем издавачу на подухвату и избору теме, дужни смо да уочимо и неке мањкавости које, сматрамо, себи није смео да дозволи. Иначе солидан превод с енглеског језика могао је бити још бољи, с аспекта историографске струке, да је постојала стручна редактура текста.

Књига коју приказујемо може бити интересантна, како стручној тако и широј читалачкој публици, из више разлога. Поред чињенице да је посвећена динамичној историји региона у периоду између 1700. и 1866. године, још изазовнији су проблемски аспекти којима се она бави. Наиме, у средишту пажње је *велика стратегија* Хабзбуршке монархије – актуелни феномен промишљања за истраживаче који се баве историјама великих империја, донекле сродан истраживачким феноменима „границе” и „просторне политике”. Реч је о покушају разумевања комплексних прилика које су утицале на одређене облике понашања институционалних и друштвених елита – било из одбрамбених било експанзионистичких мотива – усмеравајући државно кормило у одређеном геостратешком правцу. Поменути феномен до сада није сматран карактеристиком Хабзбуршке монархије, посматране као строго дефанзивне силе, али Мичел је концепт велике стратегије анализирао управо у односу на њену доминантно (мада не увек) одбрамбену идеологију и кључни циљ да избегне вођење рата на више фронтова, а његов успех оправдао чињеницом да је та, по свему неспецифична државна творевина, надживела готово све своје противнике. Аутор представља доказе о томе

да је војно-политичко вођство третирало одбрану царства као целине и међусобно се надовезивало у усвојеним стратегијама, те да је напуштање мукотрпно изграђеног континуитета у другој половини 19. века довело до релативно брзог слома Монархије. У погледу фактографије дело је прилично „утегнуто”, те допуњено бројним ауторским картама и графиконима. Реферише на позната историографска дела, док су извори углавном фокусирани на извештаје, меморандуме и прогласе државника-савременика у погледу политичких и војних прилика. У зависности од теме и аспекта, своје ставове илустровао је бројним и ефектним цитатима водећих личности хабзбуршке и европске политике 17–19. века.

Потцртавајући филозофски континуитет *велике стратегије*, Мичел сажето представља политичке околности и указује на кулминацијске тачке у којима су се хабзбуршки државници један за другим надовезивали у својим одлукама, чак и онда када су прибегавали различитим тактичким решењима. Протагонисти стратешког континуитета препознају се у војничком ланцу од Монтекуколија, преко принца Еугена, генерала Трауна, Дауна, Лаудона и Ласија, до надвојводе Карла и генерала Радецког (који је затворио овај филозофски круг, проучавајући списе о ратовању принца Еугена), а у политичком ланцу преко Бартенштајна и Кауница, до Штадиона и Метерниха. Систематичним хронолошким описивањем њихових тактичких избора заиста се стиче увид у континуитет примарно одбрамбене стратегије, која је свој врхунац имала у *Метерниховом систему* – „дипломатски интензивном, а не војно интензивном систему безбедности” (стр. 307). Тај систем је додатно развио наслеђени концепт у коме су основни механизми били доследно ослањање на систем тврђава на ободима Монархије (који се показао као неприкосновени фактор одвраћања и/или задржавања непријатеља), потом, истрајно очување система држава у улози тампон-зона у Немачкој, Италији и Пољској (које су сносиле војно-политички притисак и финансијски терет одбране уместо Беча), а све подржано коалицијама великих сила, међусобно постављених у пат-позицију (међународни савези били су основни извор права и легитимитета све до средине 19. века). Најкраће речено, хабзбуршка велика стратегија базирала се на три елемента: мрежи савезништва, тампон-државама и дефанзивној војној тактици (стр. 393). Стога, опадање Монархије у периоду после 1848. године Мичел тумачи тезом о „напуштању традиционалних стратешких оружја”, у које убраја, пре свега, напуштање концепта „флексибилне дипломатије” и стратешког коришћења „времена” као тактике одлагања сукоба у сврху одређивања приоритета у деловању (подразумева се дефанзивног). У групу фаталних дипломатских грешака сврстава напуштање вековног савеза с Русијом (од

средине 18. века до Кримског рата, 1853–1856), која је била суштински гарант одржања хабзбуршког положаја не само на источним границама, већ и у Италији и Немачкој. Промена стратешког дискурса од дефанзивног ка офанзивном и преовладавање „културе војне силе” у време Франца Јозефа, тако нетипичне за хабзбуршку државу, биле су логична последица претходних, свесних (али лоших) стратешких избора, сматра Мичел.

Посебан осврт дугујемо ауторовом маниру да историјске појаве упоређује са савременим тековинама сличног типа. Тако, на пример, хабзбуршке (вобановске) тврђаве упоређује с улогом и значајем који носачи авиона имају у савременој војсци (стр. 135). Одредбу о Рајхскригу, колективној одбрани Рајха, упоређује с петим чланом Северноатлантског савеза, у погледу обезбеђивања војних контингената и испуњавања финансијске квоте приликом давања подршке одређеном ратном подухвату (стр. 215, и поново 260/261). Најчешће реферише на догађаје и феномене из историје европских великих сила (укључујући Русију), као и Сједињених Америчких Држава. Тај манир је разумљивији ако се има у виду да је његов рад историјски по тематици, али политичко-социолошки по својој ангажованој намени и намери да контекстуализује. Мичел у предговору истиче да му је намера да историјске појаве искористи „за поуку”, и то посебице чланицама евроатлантске алијансе на челу с Америком. У епилогу књиге, таксативно је побројао стратешке методе које се могу посматрати као „хабзбуршке поуке”, попут: не може се бити снажан свуда; избегавати рат кад год је то могуће; одлагати ангажовања све док услови нису повољни; најпре треба „одстранити” секундарне проблеме, па се посветити оним најтежим; теже је управљати сложеним ситуацијама пре него током сукоба; допуштено је бити попустљив према супарнику да би се купило време; чувати се унутрашњих подела; најопаснија граница јесте финансијска итд. Наводимо их, јер резимирају ауторове закључке о стратешким методама Хабзбуршке монархије, о којима је нашироко образлагано у поглављима књиге. Коначно, аутор заузима став да је НАТО безбедносни поредак данашњице можда прва адекватна замена за некадашњи хабзбуршки стратешки поредак на простору Средње и Источне Европе (будући да нацистички и совјетски поредак у томе нису успели). Његови нескривено англоцентрични погледи и дискутабилне аналогije, чини се, ипак су концентрисани на почетна поглавља и епилог, па нужно не ремете стручног читаоца усредсређеног на период којим се књига заиста бави, а то су 18. и 19. век.

Уколико се отклоне слојеви савременог геополитичког дискурса, сматрамо да је ова књига пристојан историографски допринос, успела синтеза и фокусирани феноменолошки приказ војно-политичког сегмента

историје Хабзбуршке монархије. Иако је највећим делом писана на основу референтних радова из области европске војне историје модерног доба, несумњиво је Мичел одличан познавалац материје, слободан да у концепцију и саопштавање унесе личан и иновативан приступ (на пример, концепт „темпирања времена“). Посебан квалитет ове књиге јесте прегледност којом се олакшава разумевање компликованих геостратешких и војно-политички односа у епохи небројених европских сукоба. Писана једноставним „англосаксонским“ стилем, држећи се базичне терминологије војно-безбедносне и геополитичке струке, те настојећи да поједностави материју и више пута поентирано понови темељне ставове – представља разумљиво дело и за ширу читалачку публику. Књигу треба посматрати, осим као „поучни“ приручник о писању ангажоване историографије, пре свега као корисни преглед геостратешког и војно-политичког развоја региона у историјској перспективи, с одређеним константама у деловању великих сила до данашњих дана.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

**Радомир Ј. Поповић, *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина,*
Матица српска, Нови Сад – Музеј рудничко-таковског краја,
Горњи Милановац 2022, 234 стр.**

Милош Обреновић (1783–1860) био је човек изузетне биографије. Учесник Првог, а потом и вожд Другог српског устанка, постао је 1830. кнез Србије. На њеном владарском престолу био је у времену од 1830. до 1839. и од 1858. до 1860. године. Његове заслуге за формирање модерне српске државе посебно су важне. Био је човек који је препознао да је упориште за српске захтеве била осма тачка Букурешког мировног уговора између Русије и Османског царства из 1812. године, којом су Срби признати као колективитет. Међутим, иако је акција на постепеном стварању српске аутономије од 1815. до 1830. била подстакнута његовом иницијативом, он ипак није деловао сам, већ заједно с представницима народа. Тело које је сазивано како пре, тако и после стварања аутономне

Кнежевине Србије, како би добило што ширу подршку, биле су народне скупштине. Извори настали њиховим радом су основна тема књиге др Радомира Ј. Поповића, научног саветника Историјског института, под насловом *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина*.

Књига је подељена на следеће целине: *Предговор*, односно уводну студију аутора и приређивача. Затим следи централни део, у коме су наведене беседе кнеза Милоша на народним скупштинама и скупштинске адресе које су њему упућиване. Иза тога следе *Прилози*, који садрже најважније акте међународног јавног права важне за стварање Кнежевине Србије (акти Акерманске конвенције, хатишерифи из 1829. и 1830, берат о наследном кнежевском достојанству, хатишериф из 1833), *Речник мање познатих речи*, списак извора и литературе, резиме на енглеском језику и, на крају, регистри властитих имена и географских појмова.

У уводној студији аутор је дао важне биографске податке о кнезу Милошу, без којих разумевање приређених извора не би било могуће. Објаснио је његову улогу у постепеној изградњи српске аутономије, све до формирања Кнежевине Србије 1830. године. Посебну пажњу усмерио је на институцију Народне скупштине из тог времена, и начин њеног функционисања у времену када није имала никакву регулисану надлежност, а посебно не законодавну. Такође је истакао како су настајали кнежеви говори којима се скупштинама обраћао, и ко су били учени људи од његовог поверења у том времену, који су му помагали да своје идеје што боље презентује, било да говори усмено или да се његов говор чита. Теме о којима се на скупштинама говорило објаснио је веома добро, истичући да су се оне с временом проширивале. Од 1825. на скупштину су долазили представници (депутати) из сваке нахије. Међутим, Народна скупштина формално постаје орган власти тек према *Закону о Народној скупштини* из 1859. године, којим је и владару било прописано да скупштину отвара и распушта говором („беседом”). Када је реч о приређеним актима, који су по значају извори првог реда, приређивач је добро објаснио разлику између *слова*, *беседа* и *адреса*. Док су у прве две групе спадала обраћања кнеза Милоша скупштини, *адресе* су углавном биле акта којима она захваљује кнезу на одређеним поступцима и дипломатским успесима које је остварио. Сви документи дати су по хронолошком реду, с насловом у коме су истакнути датум и место када су настали, да би потом следио њихов садржај. У књизи се налази деветнаест беседа кнеза Милоша и десет адреса Народне скупштине, што укупно чини двадесет девет драгоцених извора српске провенијенције првог

реда. Првих двадесет седам докумената припада периоду прве владавине кнеза Милоша, и то за период од 1817. до 1837. године. Последња два документа припадају периоду његове друге владавине. Радомир Ј. Поповић је такође објаснио где је који од приређених аката објављен, где се чува, колико их је штампано и који од њих су послати као циркулари по Србији. Сваки од приређених извора прати темељан научни апарат с потребним појашњењима. На исти начин презентовани су и извори у поглављу *Прилози*.

Приређивач и аутор *Предговора* увидео је значај који за књигу у којој је приређена грађа ове врсте има *Речник мање познатих речи* услед великог броја архаизама, који су с временом нестали из српског језика. Речник је изузетно исцрпан, и знатно олакшава коришћење објављене грађе. У књизи је објављено и пет фотографија, распоређених у оквиру текста. Једна је фотографија портрета кнеза Милоша, док су остале четири факсимили приређених докумената.

Књига *Народе српски, љубезна браћо моја : Беседе кнеза Милоша изговорене на народним скупштинама и адресе народних скупштина* написана је у складу са свим методолошким правилима историјске науке када је реч о прикупљању, критичком приређивању и објављивању историјских извора. Уводна студија аутора и приређивача је исцрпна и садржи сва неопходна појашњења. Исто је и када се ради о сваком појединачном документу. Посебна вредност новог дела др Радомира Ј. Поповића лежи у томе што су ти извори, расути у различитим издањима или архивским фондовима, постали лако доступни на једном месту, добро објашњени и самим тим боље разумљиви, како историчарима и другим истраживачима историје 19. века, тако и широј читалачкој публици.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ

**Александар Растовић, Мирјана Ротер Благојевић, Игор Борозан,
Народна скупштина. Огледало воље народа Србије,
Генерални секретаријат народне скупштине Републике Србије,
Београд – Православна реч, Нови Сад 2022, 479 стр.
(Aleksandar Rastovic, Mirjana Roter Blagojevic, Igor Borozan,
National Assembly. Mirroring the Will of Serbian People,
Belgrade – Novi Sad 2022, 479 pp.)**

Монографија *Народна скупштина. Огледало воље народа Србије*, објављена као двојезично издање, на српском и енглеском језику, у заједничком подухвату Генералног секретаријата Народне скупштине Републике Србије и Издавачке куће Православна реч из Новог Сада, представља прву свеобухватну студију која се бави питањем српског парламентаризма у последња два века кроз призму историје, архитектуре и уметности. Ова обимна студија, подељена на три велике тематске целине, заједничко је дело трију аутора, проф. др Александра Растовића, проф. др Мирјане Ротер Благојевић и проф. др Игора Борозана.

Прва целина *Историјат Народне скупштине (1804–2022)* (стр. 13–269) подељена на осам потпоглавља, настала из пера професора др Александра Растовића, директора и научног саветника Историјског института Београд, има за циљ да читаоце упозна са развојем парламентаризма у Србији кроз историју. Почети српског парламентаризма везују се за 18. век, а традиција сазивања и одржавања скупштина присутна је још од времена пре избијања Српске револуције. Од времена устанка Коче Анђелковића сазивале су се кнежинске скупштине, које су окупљале виђеније народне представнике, старешине среза, а од избијања Српске револуције, из кнежинских скупштина настале су нахијске (окружне), па из њих, народне скупштине. Током Првог и на почетку Другог српског устанка држане су посебне врсте народних скупштина, устаничке (1804–1815). Устаничких скупштина било је неколико врста, углавном обичајних. Биле су једнодомне и одлуке су доношене уз присуство свих учесника. Њихов задатак је био да решавају текућа актуелна питања, па је и распон овлашћења био широк. Учесници нису бирани од стране народа већ су то била лица која су се истицала у народу. Основне одлике народних скупштина у раздобљу између 1815. и 1842. године, током прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила Обреновића, биле су да су се одржавале због разрезивања пореза и саопштавања важних одлука, и оне нису биле толико важне и значајне као устаничке. Обично су се одржавале два пута годишње, уочи

Ђурђевдана и уочи Митровдана, а укупно је одржано двадесет осам таквих скупштина. Током владавине Уставобранитеља (1842–1858), Народна скупштина била је установа искључиво обичајног права, која је могла да изнесе само своје мишљење, и у том периоду одржано је само шест скупштина. Светоандрејска скупштина (1858) донела је први Закон о Народној скупштини којим је у уставну праксу Кнежевине Србије уведена институција Народне скупштине као сталног органа, али је и поред тога она остала само саветодавно тело. Током друге владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила (1858–1868), народне скупштине изгубиле су на значају, а одржано их је укупно осам. Доношење Намесничког устава (1869) имало је изузетан значај за развој парламентаризма, јер су се најважније одредбе тичале управо положаја и надлежности Народне скупштине, која је први пут у историји постала законодавно тело. Законодавна власт припадала је Скупштини и кнезу, али она није имала право законодавне иницијативе. Била је једнодомна и сазивана је једном годишње, а могла се одржавати и ванредно. По стицању независности (1878), у првим наредним годинама, Скупштина се истицала бављењем законодавним радом. Пуна законодавна овлашћења, Народна скупштина заокружила је тзв. Радикалским уставом (1888), којим је добила право законодавне иницијативе, буџетско право и уведена је министарска одговорност. Априлским (октроисаним) уставом (1901) формиран је Сенат као други парламентарни дом. Како би закон био усвојен, сада је била потребна сагласност оба дома, изузев питања буџета на које је право полагала искључиво Народна скупштина. Након 1903. године у Србији је уведен парламентаризам у изворном смислу те речи и обновљен страначки живот. Раздобље између 1903. и 1914. године карактеристично је по увођењу уставно-парламентарне грађанске демократије и периоду активне спољне националне политике. Устав из 1903. године, који је представљао модификовану верзију Устава из 1888. године, додатно је ограничио овлашћења краља. Сенку на парламентарни живот после 1903. године једино је бацала и даље велика улога у политичком животу официра-завереника. Током Великог рата, најзначајнија одлука коју је Скупштина донела била је *Нишка декларација*, која се тичала ратних циљева, ослобођења Јужних Словена и стварања заједничке јужнословенске државе. После повлачења, рад Народне скупштине обновљен је на Крфу, и посебно значајан тренутак представљало је доношење *Крфске декларације*, којом су постављена основна начела будуће југословенске државе. Од стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, па све до избијања Другог светског рата, у погледу српског парламентаризма, аутор је издвојио три фазе. Прва фаза представљала је период од 1918. до 1929. године, период зачетка

парламентаризма и обнове страначког рада, с тим што се већ од 1926. године осећала несумњива краљева власт, односно тзв. крњи (ограничени) парламентаризам. Друга фаза представљала је период од 1929. до 1931. године, од завођења диктатуре до доношења Септембарског (октроисаног) устава, период када је страначки живот потпуно обустављен. Трећа фаза представљала је период од 1931. до 1941. године, период псеудопарламентаризма, кога су обележиле тензије и бројне кризе. Након потписивања споразума Цветковић–Мачек, скупштински и страначки живот у Југославији готово да је потпуно утихнуо. Априлским ратом, капитулацијом војске и одласком краља, практично се распала југословенска власт, а сви њени законодавни, извршни и судски органи практично су обуставили рад. Од 1918. па све до завршетка Другог светског рата, Србија није имала своје посебно законодавно тело, а законодавна овлашћења пренета су на Привремено народно представништво. Устав Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године потврдио је републиканско и федеративно уређење, легализовао изборно право, зборове бирача, једнакост мушкараца и жена и друго. Основни органи били су дводомна Народна скупштина, коју су чинили Савезно веће и Веће народа, Президијум Народне скупштине и Влада ФНРЈ. Устав, усвојен средином јануара 1947. године, предвиђао је да је Народна скупштина Србије врховни орган државне и законодавне власти, и да је бирају њени грађани за период од четири године. Посебним чланом, Устав је предвиђао велика овлашћења Президијума Народне скупштине. Фебруара 1953. године усвојен је Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења и органима власти Народне скупштине Србије, чиме је укинута институција Президијума Народне скупштине, а њена овлашћења пренета су на Извршно веће, које је фактички обављало дужност владе. Уместо једнодомне Народне скупштине, уведена су два дома, Републичко веће и Веће произвођача. Устав из 1963. године, *Повеља самоуправљања*, прокламовао је јединствени друштвено-економски положај свих радних људи. Назив државе промењен је у Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Савезна народна скупштина проглашена је највишим органом власти и друштвеног самоуправљања, а састојала се од пет већа. Устав из 1974. године означио је почетак распадања Југославије. Уставом су дата огромна овлашћења републикама и покрајинама, а Србија је у уставном погледу подељена на три дела. Према Уставу, Савезну скупштину чинила су два дома, Савезно веће и Веће република и покрајина, а уведена је и институција Председништва. Године 1989. завршена је уставна реформа, којом је Србији враћен државни и уставни суверенитет на читавој територији. Новим Уставом

из 1990. године, најважнијим актом последњег делегатског сазива Скупштине Србије, покрајине су изгубиле ингеренције држава, Народна скупштина поново је постала једнодомна, а прокламовано је и увођење вишестраначког система и једнакост својина. У периоду од 1804. па све до 2022. године, одржана су укупно сто педесет и два скупштинска сазива.

У другој целини *Зграда Народне скупштине* (стр. 271–331) ауторка др Мирјана Ротер Благојевић, редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду, у оквиру пет потпоглавља представља како је текао просторни развој зграде Народне скупштине Србије (ентеријер – екстеријер) са аспекта архитектуре, при томе истичући и најзаслужнија имена. Пројектовање саме зграде првобитно је поверено архитекти Константину Јовановићу, да би, пошто је његов пројекат одбачен, овај задатак 1902. године добио архитекта Јован Илкић. Након што су отпочели радови на изградњи 1920. године, Илкићев син Павле додатно се ангажовао на изради планова. Затим, годину дана пре завршетка и освећења зграде, 1935. године, на даљој разради ентеријера ангажован је Николај Краснов, а надзорни инжењер архитектуре био је Јездимир Денић. Ауторка истиче да садашњи изглед српског Парламента, који је у међувремену проглашен за културно добро од значаја за Србију (1984), у основи представља спољашњи концепт и спољашњу композицију Јована Илкића, уз различите утицаје који су се током времена низали.

Трећа целина *Између утопије и стварности: уметничко уобличавање дома Народне скупштине* (стр. 333–432), настала из пера редовног професора Филозофског и Филолошког факултета Универзитета у Београду др Игора Борозана, показује на који начин се кроз уметничко обликовање могу пратити историјске, културне, идеолошке и уметничке промене настајања и уобличавања зграде Народне скупштине Србије у току последњих педесетак година. Иако је сама локација пажљиво изабрана још крајем 19. века, камен темељац постављен 1907. године, сама зграда Дома Народног представништва освећена је тек 18. октобра 1936. године. Детаљним сагледавањем уметничког наслеђа (скулптура, портрета и друго), аутор је закључио да је Народна скупштина Србије данас сведочанство једне епохе, симбол српске државе и сведочанство њених трансформација у југословенске наративе, али и симбол повратка у окриље савремене српске државности.

На крају књиге налазе се скице и акварели Николаја Краснова (стр. 433–470), захвалница (стр. 471) и биографије аутора (стр. 473–479).

Ова волуминозна и квалитетно израђена књига, опремљена архивском грађом, фотографијама и скицама, од којих је неколицина

први пут представљена јавности, значајан је прилог науци. Она представља целовиту слику развоја српског парламентаризма током више од два века, слику како се током времена и различитих политичких прилика институција Народне скупштине Србије мењала, суочавајући се с различитим изазовима, и како су се они одразили на архитектуру и уметност. Сигурни смо да ће ова књига стилем писања и јасним излагањем изаћи из оквира стручне јавности и пронаћи пут и до шире читалачке публике.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

**Бранко Богдановић и Ивана Крстић Мистрицеловић,
Историја полиције у Србији, The History of Police in Serbia,
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд 2023, 332 стр.**

Историографска дела монографског карактера посвећена државним институцијама у Србији нису претерано бројна. Стога, опис рада установе полиције у најпре нововековној српској, југословенској као и потоњим државним творевинама представља у том погледу приличан изузетак. За сваку је похвалу да су за само две деценије на ову тему настале две монографије. Обе потписује већ познати аутор Бранко Богдановић (Б. Богдановић, *Два века полиције у Србији*, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд 2002), коме се у другој монографији коју овде представљамо, као коауторка (и преводилац) придружила и професорка Ивана Крстић Мистрицеловић. Разлози за настанак ове „новије” монографије потпуно су оправдани. Први је историографски континуитет. Други разлог јесте што је историја ове установе у међувремену „продужена” за још две деценије.

Можда се најбољи начин за разумевање шире вредности ове монографије налази већ у првом пасусу њеног кратког увода. После објашњења значења и настанка термина ове полицијске установе, аутори наводе и то да је она одраз друштва у коме је настала и да сама њена историја представља својеврсну историју развитка самог друштва из кога је потекла. Другим речима, кроз историју полиције прилично добро се назиру и савремене контуре државе и друштва.

Монографија коју овде представљамо подељена је на девет главних поглавља, при чему је свако од њих такође издељено на неколико мањих целина. Хронолошки, ова поглавља обухватају период развоја домаће полиције (српске и југословенске) у 19. и 20. веку, при чему на самом почетку, као и на крају овог дела, постоје и извесни временски изузеци. Ово се највише односи на прво поглавље насловљено као *Доба Немањића*. Овде је истакнуто да су и у то време постојале извесне полицијске функције, али у склопу органа унутрашње управе (кефали, властелини, жупани и др.), а посебно се наглашава значај прве од наведених – управника града.

Друго по реду поглавље *Време стварања модерне српске државе (1804–1918)* у књизи је најобимније, како по броју потпоглавља, њих шест, тако и по броју страница, више од стотину. Истина, овај први период, нарочито време Првог српског устанка, у нашој историографији најчешће је обрађиван и то с врло различитих аспеката, укључујући ту пре свега војни фактор. Већ на почетку свог излагања аутори с правом истичу да изградња српске нововековне државе у Устанку није окончана, што се наравно односи и на полицијску организацију. Међутим, ни тада нису изостали зачеци органа полицијске службе, па ни пројекти за њено потпуно уређење. Наиме, већ на почетку 1804. полицијска власт у нахијама поверена је војводама, касније разним другим органима, да би се већ 1807. појавиле извесне назнаке о оснивању неке врсте жандармерије и одлука о установљењу сталне полиције у Београду. У току периода 1807–1809. следи реформа организације полиције и то према руском узору. Ова динамика настављена је и касније, 1811. године, нацртом о полицијским властима у Београду и другим местима устаничке Србије.

Прве године после Другог српског устанка донеле су двовлашће између српске и турске управе, што се одразило и на полицијске власти. Ипак, већ 1820. долази до оснивања нахијских судова који су поред осталог били и органи полицијске власти. Само неколико година касније, 1828. установљена је дужност градских полицајаца. Наредна деценија довела је до настанка мешовите војно-цивилне власти у којој је ова прва имала превласт. Ипак, како истичу и сами аутори, у то време Совјет је у августу месецу 1835. донео и Правила за полицију и полицајце, која се могу сматрати првим правилима о раду полиције у Србији. Вредна је и забелешка аутора да је град Београд управо тих година имао у служби само 22 пандура и да је овај број сматран недовољним.

Друга владавина кнеза Михаила била је готово у потпуности окренута спољној политици. Међутим, Устројство централне државне управе из 1861. значило је извесне промене у оквиру рада полиције, пошто

је управа полиције вароши Београда враћена под јурисдикцију министра унутрашњих послова. Међутим, један други, много значајнији догађај, опширно описан у потпоглављу, заслужује посебну пажњу. Ради се, наравно, о инциденту код Чукур-чесме 3. јуна 1862. када се 135 жандарма и стотинак ноћних чувара сукобило с неколико пута надмоћнијим турским снагама. Због храброг држања жандармерије у дводневним борбама, тај дан на Духове постао је и званично дан славе српске жандармерије.

Време Уставобранитеља донело је, према речима аутора, низ прописа који су били основ за увођење реда и дисциплине у Србији. Ово се у првом реду односи на установљење министарстава (1838) међу којима је било и оно унутрашњих дела састављено од три одељења у које се убрајало и „Полицијско-економическо”. Сами полицијски послови поверени су окружним и среским начелницима, тј. њиховим полицајцима. У овом делу посебно је истакнута улога Илије Гарашанина под чијим је мандатом (1843–1852) настао Полицијски казнени законик (1850), у употреби све до 1905. године. Друго његово значајно дело, у вези с полицијом, јесте реорганизација Министарства 1851. године, којом је Полицијско-економско одељење подељено на два засебна. Опет је вредно забележити да је тадашњи увећани Београд у својој служби имао 90 запослених пандура. Све наведено у овом делу аутори закључују констатацијом да је формирање јаке и стабилне полиције било сигурно један од приоритета уставобранитељске владавине.

Време последњих Обреновића, како и гласи назив ове потцелине, донело је крупне промене у животу српске државе. Најпре је 1878. она постала независна и међународно призната држава, да би четири године касније била уздигнута у ранг краљевине. У одређеном смислу, почетак овог периода значио је корак уназад када се ради о даљем развоја полиције јер је краљ Милан, ослањајући се првенствено на војску, занемарио жандармерију. То се најбоље огледало у смањењу њеног људства на тек 135 људи. Овај пропуст ускоро је исправљен (1883) увођењем чувара јавне безбедности, тј. доношењем правила за њихову службу. Међутим, под непосредним утицајем Тимочке буне убрзо је дошло до нових промена када је наведена институција укинута увођењем жандармерије законом из 1884. Њено оснивање праћено је и низом сукоба, најпре са напредњацима на једном митингу 1889, а потом и приликом изгнанства краљице Наталије 1891. Уследио је и трећи сукоб, овог пута 1903, у време владавине краља Александра. У сукоб су се укључили и официри, па чак и војници. Даљи унутрашње-политички догађаји, тачније укидање Устава из 1888. и појачана краљева репресија имале су поновног одраза и на жандармерију. Уредбом од октобра 1894. и привременим правилима уведени су одреди

окружне жандармерије и њен посебан београдски одред у рангу батаљона. Током деведесетих знатне промене примећују се и у погледу чувања државне границе. Године 1896. укинута су пограничне страже и уведена погранична жандармерија, да би само три године касније обезбеђење границе преузела новоформирана Погранична трупа, чиме је обезбеђење границе поверено војсци. Све ово било је праћено и техничким променама у погледу оружја и опреме, изгледу униформе и сл. о чему аутори, као и у ранијим деловима ове књиге, врло детаљно говоре.

Шесто, последње потпоглавље хронолошки је везано за промену династије и ратни период 1912–1918. године. Овај период, односно његов први мирнодопски део, пратиле су и промене оличене најпре у Закону о јавној безбедности од јануара 1905, а према коме су полицијске и општинске власти чинили државна и окружна жандармерија, пандури и општински ноћни стражари, при чему су ове последње две категорије, према речима аутора, биле прилично занемарене. Знатна пажња, непосредно пред почетак ратне кампање 1912–1918, поклоњена је и модернизацији полиције, што је подразумевало и усвајање нових научно-техничких сазнања за чију се примену можемо захвалити и незаобилазном др Арчибалду Рајсу.

Жандармерија је активно учествовала у оба балканска рата, у оперативним јединицама и штабовима вршећи војно-полицијску и службу ордонаса. Одмах иза два рата жандармерија је сврстана у оквире два батаљона од којих је један, са седиштем у Скопљу, био задужен за јавни ред и мир у новоослобођеним крајевима. Један од дужносника у овим крајевима, у својству шефа полиције у Битољу, био је и Бранислав Нушић.

Жандармеријске јединице, заједно с војним, учествовале су и у Првом светском рату, а посебно одличје стекле су херојском одбраном престонице током Макензенове офанзиве 1915. Касније на Солунском фронту од малобројних преживелих формиран је нови полицијски батаљон жандармерије састављен од 300 људи. До краја рата, како аутори сведоче на крају овог поглавља, од предратног жандармеријског састава преживело је мање од половине људства.

Период прве југословенске државе који обухвата треће поглавље овог рада и развој полицијских органа у овом временском оквиру, с око шездесет страна и визуелних прилога такође је значајно заступљен. Овде, као и у претходном поглављу, подела је хронолошка и обухвата три периода: доба провизоријума (1919–1921), време Краљевине СХС (1921–1929) и коначно Југославије (1929–1941). Основни проблем развоја полицијских снага у наведеном раздобљу исказан је већ у првој реченици поглавља, а то је наслеђе три различита полицијска система: Србије, Аустроугарске и Црне

Горе. Аутори, истина, напомињу да је полицијски систем Србије прилично наследио аустроугарски модел, а да ће се то делимично наставити и у првој југословенској држави. Основна карактеристика првог од наведених периода (1918–1921), како то аутори истичу, јесте недостатак нових општих прописа. Иако је већ 1919. донета Уредба о Министарству унутрашњих дела, у пракси су и даље важила стара правила, што најбоље показује дуг списак уредби и закона дат на 136. страни. Други битан недостатак био је хронични мањак полицијског људства, о чему сведочи пријем 15.000 бивших аустроугарских жандара 1919. године.

Доста простора у овом поглављу аутори посвећују раду на стварању „спремних и искусних” полицијских чиновника, при чему је опет поменуто незаобилазни Арчибалд Рајс на чији је предлог 1921. отворена и прва полицијска школа, нажалост кратког трајања (до 1923).

Нови период југословенске државе, започет доношењем Видовданског устава, одразио се и на полицијску службу доношењем новог Закона о жандармерији фебруара исте године, у суштини само прерађене и допуњене Уредбе из 1919. Исте, 1922. године, у складу са законом о територијалној подели земље, усвојен је закон о Управи града Београда, који је подразумевао и посебне полицијске снаге Града, подређене управнику. Године 1928. донета су и нова Правила за општинске стражаре.

Последњи период постојања прве југословенске државе од 1929. године, овде обрађен у трећем потпоглављу, у погледу полицијске службе карактерише нов Закон о полицијској управи из јуна исте године. Слично ранијем искуству, полицијски послови у престоници у оквиру пет ресора набројаних у књизи, додељени су Управи, односно управнику града Београда.

И у овом периоду, како аутори наводе, знатна пажња посвећена је стручном усавршавању службеника овог министарства. То најбоље доказује списак имена питомаца слатих у Француску, Белгију, Италију и друге европске земље ради стицања знања и усавршавање на разним пословима криминалистичке, односно полицијске струке.

Више него у претходном поглављу, што је разумљиво са становишта општег развоја технике, аутори су се посветили описима опреме и средстава које су користиле тадашње полицијске снаге. Ово се не односи само на изглед униформи и службено оружје, већ и на увођење нових превозних средстава попут аутомобила или камиона.

У хронолошком као и у погледу садржаја најкраће је четврто поглавље ове књиге, оно које се односи на период од 1941. до 1945. године, односно на време рата. Ипак, слободно се може рећи да је управо

овај део методолошки најсложенији јер у два потпоглавља обухвата различите делове некадашње Југославије: новоформирану НДХ и територију Србије. У погледу јавног реда и сигурности то је значило формирање 7. одсека Министарства хрватског домобранства (хрватске жандармерије) и Комесаријата Министарства унутрашњих дела (српске жандармерије). Даља реорганизација ове установе спроведена марта 1942. када је оформљена Српска државна стража (СДС), реформисана већ у октобру исте године, као и мноштво у књизи поменутих полицијских јединица, јасно указују на то да целокупан јавно-безбедносни систем колаборационих власти у суштини није функционисао. Паралелно с овим, на деловима територија бивше Југославије формира се и нова партизанска власт – Народноослободилачки одбори и у оквиру њих, од августа до новембра 1941. и органи задужени за ред и безбедност (Народна милиција). Током наредних година уследио је даљи развој полицијске службе нових власти, а круну овога представљала је сигурно Озна основана у новоослобођеном Београду, октобра 1944.

Хронологија рада полицијске службе описана у овој књизи доводи нас до друге Југославије и петог поглавља под називом *Друга југословенска држава*. Као и претходна поглавља, и ово је подељено на више целина (3), усклађених с неким од преломних година развоја нове југословенске државе, као и с организацијом и радом полицијске службе.

Први потпериод овог раздобља обухвата двадесетак година и окончава се Брионским пленумом 1966. У овом раздобљу већ децембра 1946. донет је Закон о Народној милицији, која је, за разлику од времена прве Југославије, а што аутори делом наглашавају, била униформно организована за целу државну територију углавном према војним принципима. Основна подела, која се у књизи даље разрађује, била је на Општенародну милицију и посебне гране Народне милиције. Основни акт праћен је даљим законским разрадама кроз правила и уредбе донете током наредне године. Интересантан је и број службеника полиције у овим годинама који је, према сведочанству аутора, за Београд нпр. био само 240. У даљем току излагања констатују се и промене у организационом систему настале после Резолуције ИБ 1948, посебно оне које су се тичале одељења Удбе.

Као и у претходним поглављима, аутори се осим организационог дела полицијског система баве и проблемом школовања кадрова започетим већ 1945, а настављеним и унапређеним Школом за официре Народне милиције основаном већ наредне године. Аутори истичу и чињеницу да се југословенска полиција одмах након рата укључила и у међународну сарадњу.

У условима децентрализације која је уследила после 1966, полицијски кадар доживео је тежак ударац јер је кроз чишћење Службе државне безбедности удаљено 70% искусних оперативаца и полицајаца. Управо у то време, 1968. године долази до јачег рада албанске иреденте и демонстрација у Приштини. Ово раздобље, што се у делу потенцира, донело је позитивне елементе, посебно у области школовања и усавршавања кадра, што је опет по речима аутора „био континуитет који се задржао до данас”.

Уставни амандмани из 1989. и нов Устав Србије из марта 1990. одразили су се и на полицијску службу. Доказ овога био је Закон о унутрашњим пословима донет јула 1991. Суштина закона била је заправо покушај да се прекине распарчавање полицијских послова, нарочито у републичким оквирима. Чини се, мада аутори то не говоре експлицитно, да је ово био закаснео потез, нарочито у тренутку ерупције албанског сепаратизма који је кулминирао самопроглашењем Републике Косово почетком септембра 1990.

У првим деловима овог приказа нагласили смо чињеницу да монографија помало „пробија” хронолошки оквир 19. и 20. века. Ова констатација односи се на почетак као и на завршетак овог дела, конкретно на потпоглавље *Реформама ка модерној полицији*, у коме се говори о активностима полиције после 2000. године, било да се ради о борбеним дејствима (Србија, тј. Косово), било да се ради о промени организационе структуре МУП-а током спровођења реформи. Њихов оквир био је усаглашавање са европским стандардима, али још и више промена државноправног статуса земље проглашењем независности Црне Горе у мају 2006. и новим уставом Србије донетим у новембру исте године.

Једна од свакако најочљивијих карактеристика ове монографије, што у Богдановићевом случају није изузетак већ правило, јесте његова изузетна техничка опремљеност. Ова констатација не односи се само на двојезичан исказ (српски и енглески) представљен у двостубачној форми, већ и на више од две стотине визуелних прилога, почевши од факсимила докумената, портрета и фотографија појединих личности и група, нацрта различитих врста оружја, униформи и разних других врста полицијске опреме коришћених у раздобљу од више од два века. За више него мајсторско распоређивање овог визуелног материјала можемо захвалити ликовно-графичком уреднику Драгану Тадировићу. Један од проблема с којим су се аутори сигурно суочили јесте разноликост делова ове књиге, и то не само у погледу хронологије. Дело се бави организацијом службе у конкретној политичкој позадини, доноси описе

изгледа униформи, наоружања и много чега другог што чини једну крајње сложену организацију попут оне полицијске. Другим речима, требало је ваљано склопити коцкице мозаика, чему су Б. Богдановић и И. Мистрицеловић показали да су више него дорасли. Обимна библиографија на крају ове монографије дата на готово десетак страна, још један је доказ студиозности приликом писања и објављивања овог дела. Читаоци ће, како се искрено надамо, потврди ову констатацију.

Све наведено сугерише да је реч о изузетном монографском делу које би у домаћој историографији, у смислу садржаја и визуелне опремљености, свакако требало да представља својеврсну врсту узора.

Милић МИЛИЋЕВИЋ

Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника, „Прометеј”, Нови Сад 2023, 724 стр.*

Јован Ристић, један од највећих српских државника 19. века, био је и остао предмет пажње у домаћој и иностраној историографији. Ипак, иако спада у ред најзначајнијих личности нововековне српске историје, ниједан повесник донедавно није био кадар да напише његову биографију, мада су поједини то дуго планирали. Истина, године 2005. у Београду је објављена монографија америчког историчара Дејвида Мекензија под насловом *Jovan Ristić – evropski državnik*, која је потом публикована и на енглеском језику – *Jovan Ristić: outstanding Serbian statesman*, Boulder 2006. Мекензијева књига је некавалитетна, препуна фактографских грешака, те посвећена највећим делом Великој источној кризи, док су остали сегменти Ристићеве биографије у потпуности занемарени.

После сто двадесет и четири године од смрти једног од највећих српских државника, у издању издавачке куће „Прометеј” из Новог Сада, изашла је из штампе монографија *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, аутора др Данијела Радовића, научног сарадника на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Књига, заправо, представља значајно измењен и допуњен текст докторске дисертације *Јован Ристић, биографија државника*, одбрањене почетком децембра 2020. на Филозофском факултету у Београду. Истичемо да је

колега Радовић 2022. добио награду „Проф. др Радмила Милентијевић”, која се додељује за најбољу докторску дисертацију у којој се третирају српско-руски односи.

Монографија *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника* највећим делом заснована је на необјављеним историјским изворима похрањеним у Архиву Српске академије наука и уметности, Државном архиву Србије, Историјском архиву Београда, Народној библиотеци Србије, Рукописном одељењу Матице српске, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv у Бечу, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes и Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берлину, Universitätsarchiv Berlin и Universitätsarchiv Heidelberg. Поред тога, аутор је користио објављене документарне и наративне изворе, те општу и односну литературу.

Књига је написана по хронолошко-тематском принципу. Њену структуру чине: *Увод: повесник и биографија*, петнаест централних поглавља – *Младост и школовање у Србији*, *Благодејанац*, *Између две политичке генерације*, *Цариградске године*, *Прагматичар*, *Између „Сциле и Харибде”*, *Прецењен или потцењен*, *Српски Рубикон*, *Државнички врхунац*, *Терет независности*, *У опозицији*, „*Силазак с престола*”, *Нespoјиви светови*, *Угрожено наслеђе*, *Цилиндар*, *бакенбарти и гениј православља*, те *Закључак: „срећна звезда” државника*, резиме на енглеском језику, библиографија, биографија аутора и именски регистар. На крају увода, сваког од централних поглавља, закључних разматрања и резимеа следе *Белешке*, то јест напомене. Прегледности ради централна поглавља су подељена на три или четири, изузев последњег које је подељено на два потпоглавља, то јест на укупно педесет ужих целина.

Колега Радовић је утврдио да Јован Ристић није рођен 1831, како се углавном наводило у литератури, већ 1829. године. Успешно је приказао његово школовање у Србији, активности у *Дружини младежи српске*, студирање у Хајделбергу, Берлину и Паризу, почетак чиновничке каријере у Београду, те обављање функције капућехаје, односно српског заступника у Цариграду, у периоду 1861–1867. године. Аутор је истакао да је Ристић био једини српски дипломата у 19. веку са успешно оствареном мисијом на Босфору. Током службовања у османској престоници стекао је добар увид у односу снага између великих сила и Високе порте, те је осмислио широк план дејства и увео правило да сваки успех, па био и најмањи, води ка циљу. Таква политика имала је за резултат повлачење османских гарнизона из Београда, Шапца, Смедерева и Кладова 1867. године. Подсетимо се да је ово био један од најзначајнијих тренутака у

еманципацији аутономне Кнежевине Србије од Османског царства, која је потом кренула ка независности.

У раздобљу од 1868. до 1880. Ристић је имао једну од најзначајнијих улога у унутрашњој и спољној политици Србије, чему је писац посветио посебну пажњу. Апострофирана је његова улога као једног од тројице намесника у очувању престола малолетном кнезу Милану Обреновићу (1868–1889) и доношењу Устава из 1869. године, те као министра иностраних дела и председника Министарског савета. Посебно је наглашена његова заслуга за стицање међународно признате државне независности српске кнежевине на Берлинском конгресу 1878. године. Иако је током највећег дела осамдесетих година био изван власти, аутор пак сматра да се без Јована Ристића није могла решити ниједна унутрашња криза, нити правити било какви политички договори. Ристић је 1887. краткотрајно био председник прве коалиционе владе у историји нововековне Србије, а његова улога је поново дошла до изражаја, како то истиче његов биограф, када је у периоду 1889–1893. био намесник малолетном краљу Александру Обреновићу (1889–1893). Последњих шест година живота није више играо значајну улогу на политичкој сцени Србије, већ се посветио писању историјско-мемоарских дела и одбрани својих заслуга и постигнућа за српску државу.

У књизи су на једном месту представљени сви аспекти личности и дела Јована Ристића, притом узимајући у обзир околности у којима је одрастао, школовао се, започео каријеру, налазио се на челним државним позицијама и изван власти. Указано је да је за његов успон била важна женидба са Софијом, ћерком богатог београдског трговца Хаџи Томе Опуле, али да су ипак његове способности, које су ценили српски владари, у томе имале пресудну улогу. Аутор је Ристића окарактерисао као вредног, стрпљивог и прагматичног, али и амбициозног, гордог и славољубивог. Нарочито је истакао његову политику „умереног” или „измереног корачања” која је била здраворазумска, искључивала нереалне циљеве у спољној и унутрашњој политици, те предвиђала постепено извођење реформи у држави. Напуштање такве политике увело је земљу у унутрашње политичке сукобе и довело до дисконтинуитета српске политике у 20. столећу. Иако је Ристић имао једну од најзначајнијих улога у развоју нововековне Србије, није заузео значајно место у култури сећања српског народа, закључује његов биограф.

Књига *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, аутора др Данијела Радовића, представља прву целовиту научну монографију посвећену једној од најзначајнијих личности у историји

нововековне Србије. Колега Радовић је, превасходно на основу извора, необјављених и објављених, прегледно и лепо представио Ристићев животни пут и његову улогу у историји српске државе. Књига је написана допадљивим језиком и стилем и садржи занимљиве илустрације. Због свега наведеног имамо посебну част и задовољство да биографију једног од највећих српских државника препоручимо, како стручној, тако и широј јавности.

Александар М. САВИЋ

Michal Kšiňan, *L'homme qui parlait avec les étoiles* – Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre, Eur' Orbem Éditions-Collection Histoire(s), Paris 2019, 344 pp.

Књига словачког историчара Михала Кшњинана Човек који је причао са звездама – Милан Растислав Штефаник, француско-словачки херој Великог рата је прва научно утемељена биографија овог знаменитог Словака који се уз Томаша Масарика и Едварда Бенеша сматра утемељивачем независне Чехословачке 1918. године. Астроном, истраживач, математичар, француски изасланик и војник, пилот, оснивач прве метеоролошке службе за савезнике, генерал француске војске са само 38 година, организатор Чешких легија у Русији, Италији и Америци, први министар рата Чехословачке републике – само су неке од улога које се спомињу уз Штефаниково име. Ипак, и поред свих звучних и важних функција које је обављао за време свог кратког живота, Штефаник је, за разлику од Масарика и Бенеша, међународној публици остао готово непознат. Разлог томе може бити да је током рата радио на стварању Чехословачке из другог плана. Његов театар деловања нису биле говорнице и помпезни говори, већ је ватрено агитовао на самом терену, као и у угледним париским салонима који су окупљали најутицајније личности француског друштвеног миљеа. Масарик и Бенеш су га звали својим „министаром за кризне ситуације“. Други разлог што је остао у сенци чешког двојца био је тај да је погинуо на самом почетку живота Чехословачке, 4. маја 1919. године. У родној Словачкој је углед националног хероја стекао још за живота, да би у смрти његов лик

досегао митске размере. Перципиран је као национални херој који је успео да пресеке хиљаду година дугу репресију Мађара над Словацима. Упоредиван је са античким јунаком Херкулом и јужнословенским Марком Краљевићем. Чак се и данас сматра једном од три најзначајније историјске личности Словачке.

Аутор је причу о свом знаменитом сународнику сместио у пет централних поглавља: Словачка „fin de siècle“ (стр. 21–33); Од словачког сеоцета до париских салона (стр. 33–94); Штефаник визионар и харизматични вођа (стр. 95–146); Штефаник и рађање Чехословачке (стр. 147–234); Штефаник и словачки национални идентитет (стр. 235–292). Основни текст допуњују закључак, хронологија Штефаниковог живота као и обиман списак коришћених извора и литературе.

У првом поглављу аутор нас упознаје са Штефаниковим животним и каријерним путем пре 1914. године. Дознајемо да је јунак књиге завршио студије астрономије у Прагу, и да га је астрономија одвела у Француску 1904. године која је убрзо постала његова друга домовина. Заједно са астрономским експедицијама пропутовао је већи део света. Путовања је користио за проширивање знања из астрономије, али и за стварање контаката и упознавање са локалним обичајима и културама. На Тахитију, где је инсталирао астрономску станицу 1912. године је стекао надимак „човек који прича са звездама“.

Најзначајнија улога у Штефаниковом животу дошла је с избијањем Првог светског рата 1914. године. У наредних четири поглавља аутор са различитих аспеката посматра Штефаников допринос чехословачком покрету, визији нове државе, да би се у последњем поглављу осврнуо на његов словачки идентитет и место у колективном сећању данас. За свега једну деценију живота у Француској Штефаник је остварио завидно велики број контаката и познанстава тако да је на почетку рата он био тај који је отворио врата париских салона и кабинета утицајних личности за Масарика и Бенеша, чији су конакти са француским друштвом били академске природе. Штефаников утицај и углед у француском друштву били су пресудни за чехословачки покрет који је био у настајању, без јасних циљева. Централна идеја чехословачког покрета почивала је на тези да је стварање Чехословачке потребно ради демократизације централне Европе, односно да је потребно да се сруши ретроградни аутократизам који су Беч и Будимпешта спроводили над другим народима, пре свега словенским. За разлику од Србије, Чехословачка није имала своју војску, тек ју је створила у позним годинама рата. У недостатку војске, историја је у промоцији чехословачког покрета имала снажну улогу. Њоме су Штефаник, Масарик и Бенеш настојали да легитимизују циљеве, односно

да представе модерну историју Чехословачке као наставак хуситске традиције. Петстота годишњица смрти Јана Хуса у јулу 1915. године послужила је Масарику као одличан повод за интензивну промоцију чехословачког питања међу савезницима. У новембру исте године је објављен манифест којим је званично затражено стварање независне Чехословачке. Формиран је Национални одбор са седиштем у Паризу, а Штефаник је именован за члана. Са стране савезника, прекретницу је начинио Аристид Бријан који је у јесен 1915. године дошао на чело француске владе, а који је дипломатску активност Француске усмерио у корист Словена Аустроугарске.

Штефаникова војничка каријера у француској војсци била је муњевита. Од обичног војника 1915. године до чина бригадног генерала стигао је за свега три и по године. Свој брзи успон у војној хијерархији није дуговао војничким, већ политичким маневрима. Био је у специјализованим мисијама у Србији, Румунији, Италији, Русији, САД и другде, док није узео учешће нити у једној јединој бици. У мисијама је у циљу подизања националне свести сународника истицао примере и жртве других народа: Срба који су борећи се за слободу изгубили трећину свог народа, Француза који су изгубили четвртину и да, ако Чехословаци желе да имају своју суверену државу, морају да се жртвују и више. „Сваки народ мора сопственим снагама изборити слободу плаћајући цену у проливеној крви“, говорио је. Са сваком успешно обављеном мисијом стизало је ново унапређење. Важност Чехословачке у француским политичким плановима била је директно пропорционална Штефаниковим војним унапређењима, стога не изненађује да је након формирања чехословачке армије у јуну 1918. године промовисан у њеног генерала.

Осим Штефаниковог значаја за чехословачку ствар, Михал Кшњинан је истраживао Штефаникове контакте са Југословенским одбором, Србима, Хрватима и Словенцима који су агитовали за стварање независне државе Јужних Словена. Аутор нас минуциозно упознаје са облицима сарадње, али и размимоилажењима између два покрета. На почетку рата, два покрета одликује висок степен комплементарности у деловању јер су, у бити, и једни и други имали заједничког непријатеља – Аустроугарску. Активности једних и других ишле су у правцу рушења овог многољудног царства и стварања националних држава на његовим развалинама. Но, иако им је циљ био исти, путеви и методе су их од 1917. године довели до размимоилажења, па чак и међусобне нетрпељивости.

У погледу чехословачко-српске сарадње за нас је занимљиво сазнање да је Штефаник боравио у Србији 1915. године као део француске аеропланске мисије MF99 под командом мајора Витреа. Аутор наводи

да је Штефаник радо примио нову дужност међу „словенском браћом“, али да је у Србију стигао доцкан, у предвечерје Мекензенове и бугарске офанзиве. Заједно са српском војском и остатком аеропланске мисије се повлачио према Албанији, али је приликом повлачења његово здравље било озбиљно нарушено. У циљу пружања хитне медицинске помоћи авионом је превезен из Призрена до Валоне, затим бродом до Италије и коначно возом до Рима. За ову мисију, Штефаник је од француске владе одликован Ратним крстом са палмама, док га је Србија заједно са осталим члановима мисије одликовала Златном медаљом за храброст. По повратку из мисије поднео је извештај надређенима о свом виђењу ситуације на српском фронту. Као главну последицу војног слома Србије истакао је губитак поверења Срба у Француску. Упозорио је на могућност склапања сепаратног мира као последицу рђаве политике Антанте према Србији као свом савезнику. Чак је понудио и неколико идеја како Французи даље треба да се поставе у односу на Србију. У следу догађаја његов извештај је, уз извештаје других Француза који су заједно са српском војском и народом проживели Албанску голготу, одиграо значајну улогу у одлуци француског Генералштаба да пошаље мисију генерала Пијерона де Мондезира да спаси и реорганизује српску војску на Крфу.

Друга епизода добре сарадње чехословачког и југословенског покрета датира из 1916. године када је Русија дозволила стварање прве српске добровољачке дивизије. Како је исто право ускратила Чехословацима, Бенеш је предложио да се Чеси и Словаци пријављују као добровољци у српску добровољачку дивизију са идејом да се у њој организују у аутономне јединице које ће се касније трансформисати у самосталну армију. Кшњинан износи процену да се око 300-500 Чеха и Словака придружило српској добровољакој дивизији. Појединци су чак напредовали и до командних позиција.

Осим војне сарадње у Русији, у априлу 1916. Штефаник и Бенеш су отпочели преговоре са Миленком Веснићем и члановима Југословенског одобра Антом Трумбићем и Хинком Хинковићем око усаглашавања заједничких интереса два покрета. Чехословачки делегати су пред југословенске изнели три захтева: 1) да Чехословачки и југословенски покрети наставе даље пропагандно деловање заједно, 2) да оба покрета инсистирају на разбијању Аустроугарске, 3) да Југословени одустану од својих територијалних потраживања на јадранској обали под условом да Италија подржи уједињење свих Јужних Словена у једну државу, стварање Чехословачке и стварање санитарног коридора који би повезао две новостворене државе. За југословенску страну трећи захтев је био неприхватљив, а Веснић је посебно апострофирао Штефаникове исувише

проиталијанске ставове. Италија ће до краја рата остати главни камен спотицања за сарадњу два покрета. Чехословацима је дипломатска подршка Рима била преко потребна. Осим у Русији, у Италији се налазио највећи контингент Чехословака за регрутацију за будућу чехословачку армију.

Чехословачка проиталијанска политика није поделила само чехословачки и југословенски покрет, већ је поделила и француске слависте. Разлика у ставовима Чехословака према југословенском питању је довела до неслагања са Ернестом Денијем, који је 1917. поднео оставку на место главног уредника у часопису *La Nation tchèque* који је он основао. Луј Леж и Огист Говен оштро су критиковали агресивни италијански експазионизам, а пројугословенски став је заузео и британски историчар и публициста Роберт Вилијам Ситон-Вотсон. Аутор се бавио и француско-италијанским ривалством које се испољило током мировних преговора у Версају. Ривалство Француске и Италије није остало само у домену Балканског полуострва, већ се итекако рефлектовало и на случај Чехословачке. Док је Француска безрезервно подржавала све чехословачке захтеве, Италија је била суздржана, посебно у вези са стварањем санитарног коридора између Чехословачке и Југославије. Упркос резервама, Италија је у случају Чехословачке била благонаклонија, а и сам чехословачки покрет, иако формиран знатно касније од југословенског, се показао далеко умешнијим од југословенског у придобијању подршке како Италије, тако и Америке и осталих савезника. За разлику од Југославије која је међународно призната тек пред сам крај Версајске конференције, и то у знак почаст према Николи Пашићу, како је то Жорж Клемансо образложио, Чехословачка република је добила признање 28. октобра.

Из свега наведеног можемо да закључимо да, Човек који је причао са звездама – Милан Растислав Штефаник, француско-словачки херој Великог рата Михала Кшњинана, истраживача Историјског института Словачке академије наука, није само књига о појединцу нити о стварању Чехословачке већ је књига која нам даје историју Првог светског рата, из угла Прага и Братиславе. То је књига и о стварању Југославије, другачијег виђења и перспективе. Из ње можемо да сагледамо добре стране југословенског покрета, агилност и рад делегата, али и сва ситна трвења унутар Југословенског одбора, као и размимоилажења између српских и представника Словенца, Хрвата и Срба који ће се у пуном замаху испољити у међуратном периоду.

Научну потку књиге чини архивска грађа из чак 32 архивске институтције из Словачке, Чешке, Русије, Француске, Велике Британије, Италије, Ватикана, Румуније и Мађарске, коју употпуњава неколико стотина наслова историографске литературе и периодике. Пријемчив

и допадљив стил писања препоручују ову књигу и широј читалачкој публици као занимљиву сторију о авантуристичком и неустрашивом јунаку у вихору рата. Да је књига међународно препозната и призната говори и чињеница да је од 2019. године и верзије на француском језику доживела неколико издања и превода на друге језике. Словачка верзија Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami, Bratislava: Vydavateľstvo Sloart публикована је 2021. Престижни издавач Routledge стоји иза издања на енглеском језику: Milan Rastislav Štefánik, The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2021, а у припреми је и чешко издање. Са овим изврсном књигом делом лик и дело Милна Растислава Штефаника свакако нису више непознати ван граница Словачке, а ми је од срца препоручујемо пажњи српске стручне и шире јавности.

Биљана СТОЈИЋ РАДОВИЋ

***Serbia and the Church of England, The First World War
and New Ecumenism,***
**ed. Mark D. Chapman, Bogdan Lubardić, Palgrave Macmillan,
Cham, Switzerland 2022, 228 pp.**

Међународна конференција под називом „Теолози избеглице у Оксфорду” одржана је 6. септембра 2018. године у теолошком дому Пјуси у Оксфорду. Конференцију су организовали Теолошки факултет Универзитета у Оксфорду, Православни богословски факултет Универзитета у Београду и Рипон колеџ у Кадесдону Универзитета у Оксфорду. Научници из Србије који су писали радове за зборник су: епископ мохачки (од јуна 2022. године), епископ ваљевски Исихије Рогич (написао је предговор), професори Православног богословског факултета Универзитета у Београду – др Богдан Лубардић, др Владан Таталовић, др Ивица Чаировић – и професор Правног факултета Универзитета у Београду Слободан Г. Марковић.

Предговор, под насловом *Боравак српских клирика у Енглеској током Првог светског рата – еклесијалне и екуменске рефлексије* (Visits of Serbian Clerics to England During the First World War – Ecclesial and

Ecumenical Reflections), написао је епископ ваљевски Исихије (Рогић). Он спомиње знатне губитке које је Србија поднела у Великом рату. Упркос томе, Србија се трудила да сачува школован кадар, који би после рата нацији помогао да се опорави. Стога је неколико стотина српских ученика и студената било послато у савезничке земље на школовање; тиме су били и сачувани од ратних страдања. Група од 55 ученика Богословије Светог Саве и неколико професора била је смештена у теолошком колеџу у Кадесдону, близу Оксфорда. Епископ Исихије истиче бригу обеју Цркава да се група теолога сачува од ратног вихора и да добије добро образовање; наглашава и да је у том периоду између двеју Цркава било развијено право хришћанско братство.

Увод под називом *Теолози избеглице у Оксфорду током Великог рата – екуменске димензије хришћанске солидарности* (Introduction: Theological Refugees in Oxford During the Great War – Ecumenical Dimensions of Christian Solidarity) (pp. 1–8) написали су уредници Зборника. У првом делу увода уредници ретроспективно говоре о доласку српских богослова у Енглеску, са неколико професора, и о смештању те групе у теолошким колеџима у Кадесдону, Дорчестеру и у Кући Светог Стефана, близу Оксфорда. Боравак српских богослова у Енглеској подржавали су српски политичари, академици и клирици (посебно митрополит Димитрије), који су припремили „терен” за долазак српских богослова избеглица. Посебну улогу је имао јеромонах Николај Велимировић (касније епископ охридски и жички). Он је задобио поверење многих црквених и политичких лидера Велике Британије, како пре тако и током Великог рата, те је 1908–1909. створио платформу Англо-православног уједињења, поставши један од њених истакнутих експонената.

Архиепископ Кентерберија Рандал Томас Дејсвидсон подржавао је српске избеглице, а поред њега – и велики број англиканских клирика и неколико истакнутих британских политичара. Захваљујући добродушном гесту Цркве Енглеске, а посебно бискупа Оксфорда Чарлса Гора, српски богослови успешно су положили своје испите у Кадесдону. Поред тога, један број српских студената остао је после рата у Енглеској и наставио своје високо образовање на енглеским универзитетима. Многи од њих касније су заузели високе положаје у Српској православној цркви. Богослови који су своје школовање окончали у Енглеској основали су часопис *Хришћански живот*, са седиштем у Сремским Карловцима; кроз њега су руску црквену емиграцију упознали са Англиканском црквом. Уз то, српски богослови су активно учествовали у екуменским конференцијама између англиканског и православног хришћанства, посебно током 30-их година 20. века.

У другом делу уредници дају кратак приказ радова који су објављени у зборнику. Ова књига, према речима уредника, представља историју пријатељских односа између нација и цркава. Упркос интернационалној кризи, током које је њихово пријатељство било стављено на испит, све стране су заправо успеле да унапреде квалитет својих односа, разумејући једни друге и доводећи у питање сопствене претпоставке.

Први рад у зборнику написао је Слободан Г. Марковић: *Британско-српски црквени односи од половине деветнаестог века до 1878. године* (British-Serbian Church Relations from the Mid-Nineteenth Century to 1878) (pp. 9–31). Посебан фокус Марковић поставља на однос митрополита Михаила и Вилијама Дентона, те на прве контакте између српске црквене јерархије и Цркве Енглеске. Англикански клир је одржавао добре везе са Српском црквом и подржавао је српску борбу за независност; тиме се супротстављао званичној политици британског премијера Бенџамина Дизраелија, који је подржавао Османско царство. Професор Марковић закључује да је главни допринос британске Цркве био двојак: прво, у британском друштву је развијао ентузијазам и симпатије према питању положаја балканских хришћана, а друго – спречио је улазак Британије у рат у позицији савезника Османског царства, као што је то била учинила 1854. у Кримском рату. У достизању ових двају циљева енглески клир је имао виталну улогу.

Други рад у зборнику написао је Ентони Датн: *Хенри Лидон и Србија: Екуменизам и политика у касном деветнаестом веку* (Antony Dutton: Henry Liddon and Serbia: Ecumenism and Politics in the Late Nineteenth Century) (pp. 33–52). Хенри Лидон је посетио Балканско полуострво и могао је непосредно да се увери у борбу поробљених народа за слободу и у злочине Турака над становништвом. Он је од Енглеске очекивао да се активније укључи у решавање Источног питања јер, према његовом тумачењу, то Бог очекује од њих, због привилеговане позиције коју држава заузима на светској позорници и због свих добара која су добили од Бога. Лидон је утицао на јавност у Енглеској, на Цркву и њен клир, као и на поједине политичаре – кроз своје беседе, писма која су објављивана у новинама, свој екуменизам. Упркос утицају који је остварио, како у религиозној тако и у политичкој сфери, ситуацију на Балкану није могао да промени радикалније. Ипак, његова агитација и симпатија за источне хришћане положиле су темељ екуменским односима између Англиканаца и источних православних цркава, као и настанку британско-српских односа.

Следећи рад у зборнику дело је Ангеле Берлис: *Српско православно присуство у Швајцарској у раном двадесетом веку: Николај Велимировић*

и његове докторске тезе на Универзитету у Берну (Angela Berlis: Serbian Orthodox Presence in Switzerland in the Early Twentieth Century: Nikolaj Velimirović and His Doctoral Theses at the University of Bern) (pp. 53–73). Ангела Берлис обрађује Велимировићев живот на студијама у Берну, као и приказ обеју докторских дисертација, које је одбранио на Универзитету у Берну. Тај универзитет извршио је велики утицај на њега: захваљујући образовању које је стекао тамо, постао је уникални међу православним клиром с почетка 20. века и један од најобразованијих јерараха Српске православне цркве. Током студија са Старокатоличком црквом Швајцарске остварио је блиски контакт, који је неговао током целог живота. Како Ангела Берлис закључује из његових дисертација и писама које је размењивао с угледним старокатоличким јерарсима и професорима, био је отворен према модернизму, али је у исто време био и критички мислилац, свестан неких негативних последица модернизма.

Марк Чепмен написао је чланак под називом *Од Косова до Оксфорда: Николај Велимировић и Српска православна црква у Енглеској, 1916–1919* (Mark D. Chapman: From Kosovo to Oxford: Nikolaj Velimirović and the Serbian Orthodox Church in England, 1916–1919) (pp. 75–113). Аутор приказује активност Николаја Велимировића у Енглеској за време Првог светског рата и његову активност на промовисању интереса Србије, те како је Николај, захваљујући својој харизми и беседама које је држао, успео да заинтересује Цркву Енглеске и енглеску јавност. Поред тога, Чепмен описује иницијативу да се Велимировићу додели почасни докторат. Како закључује Чепмен, ратни период је створио услове за развој екуменског покрета између Англиканске цркве и православних источних цркава у двадесетим годинама 20. века. Ипак, према тврдњи аутора, без личног утицаја Велимировића могуће је да Црква Енглеске не би била отворена према црквама истока и да би задржала статус подозривости према њима.

Чланак Џејмса Петифера носи назив: *Изван „Свете Србије”*: *Англиканско хришћанство и национализам у Првом светском рату* (James Pettifer: Beyond „Holy Serbia”: Anglican Christianity and Nationalism in the First World War) (pp. 115–130). У овом чланку аутор показује како су адмирал Ернест Трубриц и професор Џон Холанд Роуз успели да Србију, те њену цркву и културу, учине познатим енглеском друштву. Петифер наводи разлоге успеха „српског лобија” у Првом светском рату: кампању су водили универзитетски професори и англикански клирици, а успех је био условљен тиме што су радили у савезу с институционалним вођством Цркве Енглеске. Енглеска и Француска су биле савезнице у сукобу с Османским царством, али су се бориле за утицај у Србији. Како тврди

Петифер, Србија је после 1916. била под заштитом Енглеске: острво Крф, на којем се налазила српска војска после повлачења, било је под заштитом енглеске морнарице, а Србија је била кључни енглески савезник у региону.

Богдан Лубардић написао је чланак под називом *Свети Јустин Поповић и англикански теолози: рефлексije о комплексним и вишезначним сусретима* (Bogdan Lubardić: St. Justin Popović and Anglican Theologians: Reflections on Complex and Multifaceted Encounter) (pp. 131–159). У првом делу рада, Лубардић се бави анализом тезе Јустина Поповића *Религија Достојевског*, коју Поповић није успео да одбрани пред комисијом. Анализирајући тезу и критике чланова комисије, Лубардић износи доприносе те тезе. Поповић није намеравао да потпуно одбаци западноевропску цивилизацију и културу, што се може видети и у његовим каснијим радовима. Основна критика била је усмерена на становиште да се Црква на Западу компромитовала хуманизмом, а ту критику поновио је и 55 година касније, тврдећи да западни хришћански екуменизам не може да буде решење за проблем који је сâм изазвао; и сама комисија није оценила допринос и оригиналност тезе. С друге стране, Поповић је био упознат са енглеском теолошком мишљу и енглеском науком, и у свом научном опусу користио је дела енглеских научника и теолога (заједно с англиканским теолозима одбацивао је учење о папском примату и критиковао је, као и Николај Велимировић, став кардинала Њумана поводом тог учења). Његово „антизападњаштво”, како тврди Лубардић, долази од његове теохуманистичке критике хуманизма и њене усредсређености на човека, а не од национализма или есенцијалног одбацавања Запада.

Владан Таталовић написао је рад под називом: *Ка историји српске новозаветне науке: кадесдонски период (1917–1919)* (Vladan Tatalović: Towards the History of Serbian New Testament Scholarship: The Cuddesdon Episode (1917–1919)) (pp. 161–179). Таталовић анализира историјски контекст боравка Војислава Јанића у Енглеској, наставника у Богословији Светог Саве, која је за време Првог светског рата привремено била смештена у Кадесдону, близу Оксфорда. Војислав Јанић је био наставник, али је често био одсутан са наставе, због рада с Николајем Велимировићем на промовисању српских интереса у Енглеској. За време боравка у Енглеској Јанић је написао *Увод у Нови Завет*, али га је објавио тек после рата, 1924. године. Таталовић долази до закључка да је Јанић написао *Увод* јер је намеравао да добије катедру на Православном богословском факултету у Загребу, али то није успео, јер намера да се отвори Богословски факултет у Загребу није била остварена. У другом делу рада аутор анализира *Увод* Војислава Јанића и узоре које је пратио

приликом писања дела и долази до закључка да Јанићев *Увод* представља корак напред у односу на дотадашње српске и руске исагогике. Значајни допринос овог дела, поред личног печата аутора, јесте и то да је у српску научну заједницу унео књигу која је садржала најновија научна достигнућа тог времена.

Претпоследњи рад у зборнику написао је Ивица Чаировић: *Улога Павла Поповића у развоју енглеско-српских односа (1916–1933)* (Ivica Čairović: *The Role of Pavle Popović in the Development of Anglo-Serbian Relations (1916–1933)*) (pp. 181–202). Аутор анализира делатност Павла Поповића за време Првог светског рата и у међуратном периоду. За време рата Поповића је српско Министарство просвете поставило за инспектора, с циљем да у Великој Британији обилази дечје избегличке колоније, да надзире децу и њихове учитеље, као и да буде веза између Министарства и српског помоћног фонда. Његова улога је била важна, али су у доношењу одлука представници Министарства морали да се консултују с британским властима. Поред тога, Поповић је био ангажован на промовисању српских интереса и југословенске идеје у Енглеској; у ту сврху организовао је велики број предавања и културних дешавања, а уз њих је и објављивао своје чланке у новинама. Како закључује Чаировић, Поповић је и после рата наставио с неговањем добрих односа између Краљевине Југославије и Велике Британије, што се видело у активностима допремања књига из Енглеске за Универзитет у Београду, у оснивању Енглеско-српског дечјег дома у Нишу, као и у учествовању проф. др Поповића, у функцији изасланика Универзитета у Београду, у свечаном полагању камена темељца за нову зграду Универзитета у Лондону 1933. године: на церемонију је било позвано 19 познатих светских универзитета, а међу њима и Универзитет у Београду, са проф. др Павлом Поповићем као представником.

Последњи рад у зборнику дело је Ендруа Чендлера: *Енглеско-српски односи у ери двају светских ратова* (Andrew Chandler: *Anglican-Serbian Encounters in the Era of the Two World Wars*) (pp. 203–221). У овом раду аутор анализира енглеско-српске односе у раним годинама екуменског покрета, базирајући се на дело Хедлама, бискупа Глостера, једног од најважнијих представника Цркве Енглеске у екуменском покрету међуратног периода. Бискуп Хедлам био је архитекта велике источне екуменске стратегије Цркве Енглеске. Ламбетска конференција из 1930. године, на којој су, као представници православне стране, учествовали александријски патријарх и осам епископа, славила се као велики екуменски успех, а интелектуални центар те конференције био је бискуп Хедлам. (На том скупу је, као представник Српске православне цркве,

учествовао епископ бачки, Иринеј Ћирић.) Аутор приказује и посете јерархије Цркве Енглеске Југославији и Српској православној цркви – до почетка Другог светског рата, као и судбину енглеско-српских црквених односа после завршетка Другог светског рата и доласка комуниста на власт у Југославији.

Допринос овог зборника радова, у коме су радове написали научници из Велике Британије, Србије и Швајцарске, лежи у томе да се широј научној јавности представи сарадња између Српске православне цркве и Англиканске цркве, као и српског и енглеског народа, од друге половине 19. века до Другог светског рата. Сарадња између клирика Српске православне цркве и Англиканске цркве донела је бенефите обема црквама, посебно у току Првог светског рата. Пријатељство водећих клирика обеју цркава, развијано у Првом светском рату, омогућило је развој и екуменски дијалог између православних цркава и Англиканске цркве у периоду између два светска рата. Поред тога, квалитет радова овог зборника даје подстрек другим истраживачима за даљи рад на изучавању међусобних односа Српске православне цркве и Цркве Енглеске, као и за писање монографија и научних чланака о плодносној сарадњи цркава, те српског и енглеског народа – у периоду који овај зборник обрађује, али и у периоду после Другог светског рата, до данас.

Милош МИШКОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ

7th International Conference *Rural History 2023* European Rural History Organisation – EURHO Kluj-Napoca, 11–14 September 2023

Седма конференција у организацији EURHO (European Rural History Organization) одржана је у Румунији, у Клуж-Напоки, у периоду од 11. до 14. септембра 2023. године. Организатор је непрофитна организација која се бави промоцијом проучавања свих аспеката руралне историје у Европи и шире. EURHO је основана 2010. године на првом састанку европских историчара села, који је одржан у Брајтону, у организацији Британског друштва за историју пољопривреде (British Agricultural History Society). До сада су организоване конференције у Брајтону (2010), Берну (2013), Жирони (2015), Лувену (2017), Паризу (2019), Упсали (2021) и Клужу (2023).

Овогодишња конференција одржана је у организацији Универзитета Babeş-Bolyai и Етнографског музеја Трансилваније (The Transilvanian Museum of Ethnography; Muzeul etnografic al Transilvaniei), са центром у румунском граду Клуж-Напоки. Председавајући организационог одбора био је Enikő Rűsz-Fogarasi. Као и претходне, имала је за циљ презентовање најновијих научних резултата и подстицање сарадње између научника који се баве историјом европског села и његове интеракције са другим деловима света у широком временском распону од антике до данашњих дана. Мултидисциплинарни приступ руралној историји резултирао је богатством и разноликошћу тема. На Конгресу је учествовало 385 научника из 36 различитих земаља. Одржано је 13 сесија које су биле подељене на више панела. Програмом је предвиђено 76 панела, подељених у више сесија.

Заједно са Луком Мокарелијем и Александром Пањеком, сарадница Историјског института др Гордана Гарић Петровић учествовала је у организацији панела 11 у оквиру сесије три. На панелу су учествовали научници из Италије, Словеније, Турске и Србије. Тема панела је било ширење културе кукуруза у југоисточној Европи. Гордана Гарић Петровић

је на панелу представила рад *Maize diffusion in Serbia*. Поред њеног рада на панелу су представљени и радови: Алесандре Булгарели и Ђакома Занибелија *Maize diffusion in Southern Italy (16th-18th c.). A geoeconomic analysis on the Adriatic sea*, Александра Пањека, Леониде Борончић и Луке Малвића *Maize diffusion along the eastern Adriatic coast: cultivation, consumption and trade* и Ајшенур Карадемир *History of Maize in Ottoman Iskodra*. Панел је био посећен и развила се жива дискусија о правцу ширења кукуруза. Такође велику пажњу привикло је излагање колегинице Карадемир која је указала да се према њеним истраживањима кукуруз у Скадру јавља у још 15. веку, што су учесници у дискусији оспоравали. Излагање Гордане Гарић Петровић побудило интересовање за плодоред у Србији, као и за житарице које се помињу османским пописима из 16. века. Закључак је био да се мора још радити на истраживању најранијег периода узгоја кукуруза на европском тлу, јер су још увек нејасни путеви којима се ова биљка ширила и који су били први центри њеног узгоја.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ

Научни скуп

Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913.

Манастир Преподобног Прохора Пчињског, 2. и 3. октобар 2023.

У Манастиру Преподобног Прохора Пчињског одржан је научни скуп под називом *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*. Организатори скупа су Епархија врањска и Филозофски факултет Универзитета у Београду. Научни скуп је организован са циљем да се додатно размотре три територијална проширења Србије, а посебно питање интеграције ослобођених крајева у српску државу. Прво од њих је било 1833. године када је тадашњој Кнежевини Србији прикључено подручје Шест нахија. Друго проширење десило се после Берлинског конгреса 1878. када је Кнежевина Србија добила Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички округ. И коначно, треће територијално проширење обухвата области Старе Србије и Македоније, које је Краљевина Србија добила 1913. године.

У раду скупа је учествовало 22 научна радника из Историјског института, Института за савремену историју, Института за новију историју Србије, са Филозофског факултета у Београду, Филозофског факултета у Нишу, затим из Архива Српске православне цркве, Историјског архива Пирот, Музеја жртава геноцида, Завода за унапређивање образовања и васпитања и Српског научног центра. У раду скупа учествовали су и колеге историчари и истраживачи локалне историје из Алексинца и Куршумлије. Програм скупа је реализован током два дана. Подељен је на једну прелиминарну и пет одвојених секција са хронолошки повезаним темама. Излагања учесника трајала су 15 минута и пратиле су их конструктивне дискусије о различитим отвореним научним проблемима.

Прелиминарна седница почела је излагањем проф. др Радоша Љушића *Приповетке Григорија Божовића као извор за познавање Јужне Србије*. Дејан Ристић (Музеј жртава геноцида) изложио је реферат под називом *Јавне библиотеке у новоослобођеним крајевима: прилози за историју библиотекарства у Србији*, а др Радован Пилиповић (Архив Српске православне цркве) говорио је на тему *Србо-Македонци – практична или романтична утопија? Прилог ка разумевању дуалног идентитета на српском југу крајем XIX и почетком XX века*.

Прва сесија почела је саопштењем др Александра Савића (Филозофски факултет Универзитета у Београду) *Од вилајета до нахије–административна подела јужних српских крајева (1834–1879)*. Милан Савић говорио је на тему *Насеља и становништво Топлице уочи ослобођења 1878. године*. На крају прве седнице свој реферат под називом *Војни бегунци у Краљевини Србији из новоослобођених крајева 1896–1899*. презентовала је проф. др Сузана Рајић (Филозофски факултет Универзитета у Београду).

Другу сесију започела је др Јелена Радосављевић (Историјски институт Београд) саопштењем *Грчка штампа о територијалном проширењу Кнежевине Србије 1878. године*. Затим је Зоран Стевановић излагао о *Дому ратне сирочади “Света Јелена” у Манастиру Светог Романа за време Првог светског рата*.

На трећој седници прво је говорио др Урош Шешум (Филозофски факултет Универзитета у Београду). Изложио је рад на тему *Свештенство и храмови Крушевачке и Параћинске нахије 1832–1842*. Затим је резултате својих истраживања изнео архимандрит Методије (Марковић) саопштењем под називом *Црква у Прешевској кази 1878–1912*. Др Мирослав Радивојевић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) излагао је на тему *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва 1879–1915*.

Жарко Илић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) изложио је саопштење под називом *Свештенство Врањске епархије од 1879. до 1882. и Врањског протопрезвитерата од 1882. до 1891/2*. Последње саопштење у оквиру треће седнице имао је мр Небојша Ђокић (Српски научни центар) на тему *Зидање, обнова и страдање црквених храмова на Косову и Метохији у XX веку*.

Четврта седница отворена је предавањем Милоша Цветковића (Завод за унапређивање образовања) под називом *Школство у новоослобођеним окрузима Србије*. У наставку седнице Светлана Пантић изнела је саопштење под називом *Оснивање првих гимназија у ослобођеним крајевима након Берлинског конгреса*.

Пета седница одржана је другог дана скупа. Прво излагање имао је јеромонах Игњатије (Ђорђевић) *Народно неимарство јужне Србије крајем 19. и почетком 20. века*. Др Александар Лукић (Институт за новију историју Србије) изнео је резултате својих истраживања на тему *Југословенска републиканска странка на изборима за Конститутанту у Јужној Србији 1920. године*. Давор Лазаревић (Историјски архив Пирот) говорио је на тему *Бугарска сведочанства о деловању равнаторског покрета у Пироту и околини*. Уследила су излагања Предрага Видановића (Историјски архив Пирот) под називом *Случај Жике Антића – од потенцијалног јунака до маргиналне личности* и др Милана Гулића (Институт за савремену историју) под насловом *Савезничком силом по југу Србије: НАТО агресија на Савезну Републику Југославију и удари на циљеве у Јужној Србији (1999)*.

Реферати су обухватили широк хронолошки оквир, чиме је дат значајан научни допринос истраживању историје територијалних проширења Србије и других аспеката историје српског народа током 19. и 20. века. Планирано је да резултати истраживања презентованих на скупу буду објављени у тематском зборнику радова.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ

Научни скуп
Средње Потарје и Полимље у прошлости: Новија истраживања
Завичајни музеј Пљевља, 26. октобар 2023.

Завичајни музеј у Пљевљима је почев од 2000. године неговао традицију одржавања научних скупова посвећених богатој историји Потарја и Полимља. Упркос томе што су ови скупови били врло плодносни и допринели значајном унапређењу знања о прошлости ових простора, уследила је деветогодишња пауза. На велику радост научне заједнице, а посебно локалних љубитеља историје, ове године је традиција обновљена. У организацији Завичајног музеја Пљевља, у просторијама Галерије Завичајног музеја, 26. октобра одржан је 16. по реду научни скуп посвећен Средњем Потарју и Полимљу.

Догађај је започет свечаним отварањем на коме су учеснике и публику поздравили директорка Завичајног музеја Пљевља, Дејана Дробњак и председник Општине Пљевља, др Дарио Вранеш. Скупом су председавали академик Славенко Терзић и др Жарко Лековић. Након поздравне речи академика Терзића прешло се на радни део конференције.

У првој сесији је било четири предавања. Прво од њих одржали су др Горан Комар и Угљеша Скоко из Херцег Новог. Тема њиховог излагања била је „Првопронађени средњовековни ћирилички натписи на територији Пљеваља“. Анализирани стећак открио је Угљеша Скоко, један од аутора саопштења, у мају 2022. године. Претпоставља се да натпис на стећку који је делимично оштећен потиче с краја 14. и почетка 15. века. Ради се о до сада најстаријем откривеном ћириличном натпису с ових простора. Уследило је заједничко саопштење др Драгане Амедоски и др Владете Петровића из Историјског института у Београду на тему „Прелази на Лиму и Тари (15–16. век)“. Они су најпре дали осврт на средњовековне копнене комуникације између Приморја, Полимља и Потарја, а затим су представили речне прелазе на Лиму и Тари у османском периоду. Разматрана су места прелаза и начин њиховог успостављања и одржавања, као и њихов значај у османском саобраћајном систему. Аутори су се дотакли и утицаја ових прелаза на локално становништво и њихов свакодневни живот. Путем интернет видео везе скупу се прикључила проф. др Ема Миљковић са Филолошког факултета у Београду. Она је у свом излагању насловљеном „Пљеваљски сицил–отварање нових истраживачких тема и методолошких поступака“ поново указала на значај пљеваљског сицила који је прворазредни историјски извор. Др Миљковић је дала детаљне податке о овом сицилу, начину на који је он постао доступан црногорској научној јавности, а затим

се дотакла и његовог садржинског аспекта, као и могућности примене савремених научних метода у његовом сагледавању и анализи. У наставку конференције публици се обратио професор историје из Сјенице, Салих Селимовић. Он је говорио на тему „Три знаменита Пљевљака исламске вјероисповести“. Селимовић је направио избор од три личности српског порекла муслиманске вероисповести, који су оставили неизбрисив траг на историју Пљеваља. Један од њих је Хусејин-паша Бољанић, познати османски великодостојник (царски везир и намесник више санџака) и ктитор пљеваљске џамије, који је био пореклом из Бољанића у близини Пљеваља. Друга особа чија је улога у прошлости Пљеваља сагледана је Омер-бег Бајровић, пљеваљски добротинић, који је трагично окончао свој живот пошто су га аустријске власти убиле у Сарајеву због одржавања пријатељских веза са Србима. У завршном делу предавања излагач је представио личност и дело Мехмеда Зекеријаха Ћинаре, бошњачког теолога и првог и јединог врховног муфтије Србије и Црне Горе у време Краљевине Југославије.

После кратке паузе, саопштењем проф. др Александра Растовића, директора Историјског института у Београду, на тему „Британски путописци о Потарју“, започела је друга сесија која се такође састојала од четири предавања. Др Растовић је предочио да су током 19. века британски путници почели масовно да долазе на Балкан, што је било у складу са званичном британском политиком која је у том тренутку ову територију сматрала посебно важном зоном свог утицаја због њеног геостратешког положаја. У излагању посебно место заузимају Мери Дарам, женски путописац, и њен опис сабора у Манастиру Свете Тројице. Академик Славенко Терзић из Српске академије наука и уметности говорио је на тему „Пљевља у очима страних конзула крајем 19. и почетком 20. века.“ У саопштењу је представљена намера аустро-угарских власти да на територији Пљеваља и целе Старе Србије направе неку врсту политичког огледа. Различита одликовања и новац били су њихово средство за манипулисање и српским и муслиманским становништвом у Пљевљима. Академик Терзић се осврнуо на аустријског конзула Теодора Максима Ипена, који је био шеф аустријске обавештајне службе у Пљевљима у периоду од 1881. до 1883. године и који је здушно радио на потискивању Срба из ове области. Аутор је нагласио да је Ипен као водећи аустријски албаноолог и идејни творац албанске нације, негирао постојање српског народа и Старе Србије на овим просторима. Др Жарко Лековић из Историјског института Универзитета Црне Горе у Подгорици изложио је свој рад „Прилике у Потарју крајем 19. и почетком 20. века: Извештај

пограничног комесаријата.“ Он је приказао садржај неколико извештаја који осветљавају однос турских власти из Пљеваља према пограничном комесаријату Књажевине Црне Горе. Посебно се фокусирао на догађај из 1909. године када је 300 турских војника кренуло из Пљеваља како би спречило становнике Тепаца да терају стоку преко границе, односно преко Таре. Конференција је завршена предавањем др Милутина Живковића из Института за савремену историју у Београду на тему „Поглед преко границе: извештаји италијанског гарнизона у Пљевљима о усташком режиму НДХ у Полимљу (Април 1941–Септембар 1941).“ Др Живковић је на основу детаљних извештаја италијанских јединица Месина и Пустерија приказао намеру НДХ да непосредно након капитулације Краљевине Југославије успостави своју власт у Прибоју, Новој Вароши, Пријеполу, Сјеници и Пљевљима. Аутор је објаснио да овај покушај није успео због тога што су га онемогућиле италијанске окупационе снаге које су полагале право на ову територију. Скуп је завршном речју затворио академик Славенко Терзић.

Излагања учесника обухватила су различите теме из историје Потарја и Полимља и широк хронолошки оквир, па су у складу са тим побудила велико интересовање публике, што је резултирало живом и конструктивном дискусијом.

Драгана АМЕДОСКИ